

Зневірений дух

Міхай Емінеску

Переклав Микола Чищевий

I

Тассо в Шотландії

Дюма твердить, що роман існував завжди. Може, й так. Роман — метафора життя. Придивіться до зворотного боку фальшивої монети, вслухайтесь в безглузду пісню дня, котрий і не пробував зчинити на світі більше галасу, аніж загалом інші дні, видобудьте з усього почутого й побаченого поезію, яка може існувати в ньому, і ось вам готовий роман.

У припалій пилюкою купі старих книжок (у мене велика пристрасть до раритетів) я натрапив на якийсь майже новенький томик "Новела з шістьма гравюрами". Розкриваю й натрапляю на історію одного шотландського короля — йому судилося стати здобиччю смерті через одну забальзамовану мертву голову. Але уявляєте собі, кого літограф зобразив на гравюрі в образі короля Шотландії? Тассо! Пояснити легко: економія. Я зумисне роздобув портрет Тассо, щоб порівняти. Так, це був він, достеменно він, до найменшої рисочки. "Які дивовижні збіги бувають на світі! — сказав я сам собі, усміхаючись своїм думкам. — Але чи може з Тассо приключитися історія, подібна до тої, яку я прочитав?"

Однак я забув, що об'єктивно неможливо в дійсності цілком допустиме в нашій свідомості, і, зрештою, все що ми бачимо, чуємо, думаємо, обговорюємо — то не що інше, як довільні витвори наших власних пристрастей, а не реальні явища. Життя — сон.

Стояла сумна ніч. Дрібний дощ сіявся на немощені вулиці Бухареста, які петляли, криві й брудні, тяглися крізь юрмище маленьких погано зведених будиночків так званої столиці Румунії. Я хляпав по ковбанях, які обдають тебе своєю липкою водою, тільки-но ступиш крок уперед. Із шинків та лапок крізь великі немиті вікна пробивалося брудне світло, ослаблене на додачу дощовими краплинами, що збігали по шибках. Вряди-годи я проходив повз вікно з червоними занавісками, де виднілося в напівтемряві жіноче обличчя... То сям то там бачив то мрійника, що йшов насвистуючи, то якогось чоловіка напідпитку, котрий щось приглушено вигукував під вікнами розпусти, а нафарбована жінка по той бік скла запалювала сірника, аби показати своє густо наквацьоване обличчя та зів'ялі спустошені груди — може, це останній засіб придушити брудні бажання в серцях, погублених розпустою та пиятикою. Пияк заходив, півтемрява ставала справжньою темрявою, а сутінки моїх думок перетворювались на свинцеву

північ, коли я думав про те, що й він іменується чоловіком, а вона — жінкою. Треба вибачати, такими є три чверті світу, а четверта... Господи, як мало тих характерів, гідних називатися людськими.

Крізь відчинені двері якоїсь корчми долинали цигикання струн, вони фальшували, караючись під грубим смичком та заскоружлими пальцями бідолашного циганчука, а перед ним вистрибували, рвучи долівку, підпила молодиця й довготелесий обірваний циган з голими ногами, засунутими в широкі напхані соломою капці. Якась дивна зловтішна веселість вигравала на обох обличчях.

Поряд була кав'ярня. Дощ і пронизливий холод змусили мене зайти всередину. Запах тютюну, вічне "трік-трак" гравців у доміно цього разу особливо дратівливо вплинули на мої почуття, притлумлені дощем і холодом. Дзигар, вірний тлумач старезного часу, обізвався дванадцять разів своєю металевою мовою, сповіщаючи світові, який його не слухав, що спливла вже й дванадцята година ночі. То сям то там виднілися за столами групи картярів з розкошланим волоссям: гравець тримав карти у тремтячій руці, пальці другої клацали перед тим, як зробити хід; усі гравці мовчазні, погляд зупинився, вони ворушили губами й покутували їх, не кажучи й слова та вряди-годи потягуючи каву чи пиво, що стояло перед ними... знак тріумфу!

Якийсь юнак, схилившись над більярдним столом, виписував на зеленому сукні слово "Ільма". Це був, мабуть, один із паростків Арпадової лози, який видобував із сховку власної пам'яті ім'я своєї коханої або ідеальної угорської героїні з романів Мауріція Йокаї. Я лиш ковзнув поглядом по фігурі цього молодика, очевидно, закоханця, і почав листати іноземні газети, затримуючись на літературних, мистецьких і т. ін. оглядах. (У нашій пресі нема і, мабуть, не буде нічого подібного).

Молодик підійшов до мене.

— Я за вами, якщо дозволите, — прошепотів він, нахилившись.

Вимова в нього чисто румунська — не угорець.

— Будь ласка, — сказав я, простягаючи йому газету, цілковито поглинутий цікавістю, яку він викликав у мене, тільки-но я підвів очі.

Чоловік, якого я знав, не будучи з ним знайомий — один із тих, кого ти, здається, вже бачив колись, хоча насправді не бачив ніколи, феномен, що його можна пояснити, лише припустивши духовну близькість. Я почав пильно розглядати його. Він був вродливий якоюсь демонічною вродою. Над блідим, енергійним м'язистим обличчям височіло ясне, мов думка філософа, холодне чоло. А над чолом вихорилося в геніальному безладі чорно-лискуче волосся, спадаючи на міцні надійні плечі. Великі карі очі горіли чорними вуглинками під кущуватими бровами, що зрослися на перенісці, тонкі сині вуста були прикро, аж до суворості стиснуті. Можна було б подумати, що це поет-безбожник, один із грішних ангелів, сам сатана, але не такий, яким його зображують живописці — зморшкуватий, гидкий, потворний, а сатана-красень, вродливий чарівною красою, сатана, гордий своїм падінням, на чолі якого Бог написав: "Геній", а пекло: "Затятість" — він був схожий на божого сатану, котрий, прокинувшись на небесах, покуштував найсвятішого світла, зачарував свій зір

найвищими ідеалами, омив свою душу в найчистіших мріях, а потім, упавши на землю, позбувся всього, залишилося тільки розчарування та журба, викарбувана довкола вуст, бо він уже на небесах. Тремтливі ніздрі і жвавий полиск його очей засвідчували, що в нього серце рідкісного шаленця, пристрасна вдача, а топкий білий стан та біла рука з довгими аристократичними пальцями не могли приховати залізної сили, що таїлася в ньому. Від усього його вигляду віяло благородною мужністю, хоч і позначеною печаттю пекла.

Він узяв румунські газети. На сторінці оголошень прочитав саркастичним півголосом:

— Італійська опера "Гугеноти"...

— А ви хотіли б, щоб вона була румунська? — байдуже перепитав я.

— Ясна річ... Хіба ми не могли б мати музику... ніжнішу й кращу, ніж італійська?

— Ви, мабуть, недавно приїхали?

— Так, недавно.

— Розумію.

— Що?

— Наші люди, — сказав я, — прибічники сухого, гіркого й скептичного космополітизму

— ба навіть більше: вони завели собі гарний звичай любити будь-що чуже і зневажати осе своє. Ми геть порвали зі своїм минулим — чи то мова, чи то самосвідомість, чи то світогляд, чи спосіб мислення, бо ж інакше Європа не запримітить нас як цивілізовану націю.

— І що... ви справді такі, якими хочете видаватися?

— Гм... ви взагалі не з наших країв... як мені здається...

— Ви вгадали.

— Ага... то це вже міняє суть справи... Ну гаразд, тоді я мушу вам сказати, що тут ніхто й не хоче бути таким, яким видається. У нас є історики, які не знають історії, літератори й газетярі, які не вміють писати, актори, які не вміють триматися на сцені, міністри, які не вміють урядувати, фінансисти, які не вміють рахувати, і саме тому стільки паперу мазюкається без найменшої користі, тому стільки диких тваринних криків виповнює атмосферу нашого театру, тому стільки міністерської чехарди і стільки фінансових банкрутств. Ви швидше знайдете тут людей, які ставлять на голосування існування самого Господа, аніж душі, залюблені в мову та звичаї своїх предків, серця, закохані в виняткові риси свого народу, уми, зайняті найжиттєвішими питаннями цього народу, на спинах якого ми виписуємо всі фальшиві фантазмагорії нашої цивілізації. Розлучення... перелюбство ходять обіруч із хворобливими, грубо розмальованими обличчями, мов живі маски, по наших вулицях: підморгнуть жінкам — і вони стають безплідними, усміхнуться чоловікам — і висушують їх, але, незважаючи на це, ми шануємо їх, жертвуємо їм наші зимові ночі, розтринькуємо нашу молодість, котра мала б належати праці, спрямованій на досягнення тих ідеалів, до яких прагне все людство, і родині... Жінка в нашій країні не працює... *вона має за що жити*; чоловік не працює, бо йому нема біля чого працювати — вся світова промисловість конкурує з його нікчемним мізерним ремеслом. А щодо нашої інтелігенції — то це

покоління службистів... недоуків... людей, котрі лиш вираховують, через скільки років воші зможуть прийти до влади... псевдо-інтелігенція, вона краще знає історію Франції, аніж історію свого рідного краю — синки всіляких зайд, які забрели сюди з усіх закутків землі, бо справжні діти народу ще не доросли вчити грамоту... це люди, які, зрештою, успадкували власну сутність і вдачу від своїх іноземних батьків і лише ім'я від своєї мами — знедоленої Румунії.

І аби хоч чим-небудь заслужили собі право називатися румунами! Та де там! Вони ненавидять свою батьківщину злішою й лютішою ненавистю, ніж іноземці. Вони вважають своє перебування тут за заслання, за досадний збіг обставин свого буття... вони... це вони самі так про себе кажуть, румуни за народженням, французи за покликанням — і якби Франція змогла дати стільки вигод нашим недоукам, забезпечити ті прибутки, які їм дає їхня нещасна вітчизна — вони давно вже виїхали б звідси... всі до єдиного!

— Слово честі,— провадив я далі, витираючи піт, — покажіть мені людину, котра напише роман про ницість нашого покоління, і ця людина вибухне, мов бомба, в спустошеному середовищі нашої інтелігенції, стане для мене напівбогом — і, може, спасителем для народу своєї країни.

— Перемініть громадську думку, дайте їй інший напрямок, розбурхайте національний дух — притаманний народові його власний дух, що дрімає в глибинах, зробіть докорінний моральний переворот, здійсніть революцію ідей, в якій ідея *румунська* стане вищою від вселюдського, загального, прекрасного, станьте, врешті, румунами, румунами і ще раз румунами, — сказав він тихо й приглушено.

— А хто це зробить? Хіба не всі однакові? Хіба не однакові і французи, і італійці, і іспанці, і тільки румуни інакші?

— О, для цього не треба багато людей... Громадський дух — справа небагатьох людей. Богопомазанний одинак спроможний сформувати з океану людських думок один могутній гігантський вал, котрий здійметься з морської безодні вгору аж до неба, до тої світлої зірки, котра зветься генієм... А люди... Покажіть їм привид майбутнього і вони злякаються його... Вкажіть їм місце, куди вони прийдуть, якщо й далі житимуть так само, і вони відсахнуться... Але, зрештою, — додав він, скептично усміхаючись, — навіщо ми намагаємося підперти плечем усе покоління? Все, чому судилося збутися в світі, збудеться. Отже, якщо їм судилося згаснути, то вони таки згаснуть, чи з нами, чи без нас, — а якщо ні, то ні.

— Космополітизм? — додав він тихо. — Ні! Космополіт я й сам; і я хотів би, щоб людство стало, мов призма, одна-єдина, пронизана світлом, яке має силу-силенну кольорів. Призма з тисячами кольорів, веселка з тисячами барв. Нації — то тільки грані призми людства, і різниця між ними так само природна, як і легко пояснити, так само ми можемо пояснити за певних обставин різницю між окремими людьми. Зробіть так, щоб усі ці барви були однаково яскраві, однаково блискучі, однаково наділені світлом, яке їх формує і без якого вони загинули б у порожнечі небуття — бо в пільмі несправедливості й варварства усі нації однакові в брутальності й підлості, у фанатизмі й вульгарності; а

тільки-но світло ледь відіб'ється в них, воші одразу виграють барвами призми. Душа людини — мов хвиля, душа нації — мов океан. Поки злий вітер, темна піч і похмурі хмари панують над морем та над його хвилями, воно спить, безтурботне й темне, у глибинах своїх, белькочучи щось нерозбірливе; коли ж у небесній голубині розцвіте вогняною квіткою світило, кожна хвиля відіб'є на своєму гребені сонце, а море позичить у неба кольору, його голубої блакиті — і стихія дістане мрію, глибоку, як вона сама, і світлу, мов відображена пего небесна твердь. Коли нація перебуває в пільмі, глибини її духу та незвіданих сил дрімають і мовчать, але коли свобода й просвіта ширяють над нею, люди вищої духовності підводяться, щоб стати на чолі народу, сприйняти їхнє світло й відбити потім довгі промені в народні глибини — відтак у всьому огромі морської глибини спалахує ясний день, який відбиває у собі все небо. Поети, філософи одного народу славлять у піснях і мислях небесні висі й передають їх іншим народам. Але їм заважають хмари, вони, затьмарюючи небо, затьмарюють і землю. О хмари, володарі землі, ви завжди насилаете свої громи — війни на хвилі народів; ви, хмари, не що інше, як крижаний і похмурий подих нещасних хвиль. Хмари гримлять, блискають і затягують залізною завісою золотисте сонце, і допоки вони будуть тиранами над гребенями хвиль, допоки пільма, яку кидають вони своєю велетенською тінню, проникатиме в глибину душі моря, мов холодна й мовчазна ніч, доти й люд божий буде нещасний. Найгрізніші й найотруйніші хмари — монархи. Далі за ними, не менш отруйні — дипломати. їхні громи, якими вони руйнують, спустошують і знищують цілі народи — то війни. Зітріть на порох монархів! Знищьте їхніх найвилощеніших поплічників — дипломатів; ліквідуйте війну, хай усобиці між народами стануть перед народним трибуналом — і тоді найщасливіший космополітизм обігріє землю своїми мирними благодатними променями.

Думки цього молодика — трохи дивні — мене дуже зацікавили, і я ковтав, якщо можна так сказати, кожне слово, яке пошепки злітало з його тонких блідих вуст. Обличчя молодика освітлювалося дивовижним вогнем, набувало якогось фантастичного виразу, очі ставали дедалі глибші й виразніші, і я кинувся в плин його думок, що поніс мене у безмежжя мрій.

— Не думайте, — сказав він, — що космополітизм, якому я відданий, не має своїх гарячих прихильників.

При цих словах він дістав з нагрудної кишені сюртука маленьку газетку, випущену десь на півночі Німеччини. Видана в таємній друкарні руками молодих апостолів справжньої свободи, Найсправедливішого й найрівноправнішого космополітизму, ця газета була тлумачем високих, красивих, юних ідей. Вона закликала народи до священного союзу проти найжорстокіших тиранів на землі, вимагала поставити поза законами світу ці жалюгідні величності, цих нікчемних дипломатів-одноденок, війни, в яких проливається із святого серця народів стільки крові.

Прекрасна мрія, яка починає належати всьому світові, яка стає переконанням, не зможе йти мирним шляхом, не зможе обійтися без крові, вона знесе не тільки голови коронованих тиранів, але й змете народи, які пригнічують інші народи!

Вибило годину ночі. Мій співрозмовник швидко підвівся, заховав газету в кишеню, подав мені праву руку, натягаючи водночас лівою капелюха на голову.

— Мене звати Тома Ноур... А вас?

Я назвав себе. Він вийшов, а мені в голові застугоніла думка зробити його героєм якоїсь повісти.

Повернувшись додому, я черкнув сірником, щоб засвітити лампу, і побачив у темному світлі книжку новел з шістьма гравюрами. Сірник погас, я залишився в темряві.

— Цікаво, — сказав я сам собі, — чи не впізнаю я в цьому чоловікові Тассо, якщо роздивлюся його ближче?

Темрява довкола мене була метафорою його імені: Тома Ноур, себто — Тома Хмара.

II

Вирішивши закарбувати цього чоловіка в одній зі своїх новел, я поклав собі неодмінно зійтися з ним якомога ближче.

Згодом ми бачилися багато разів і, оскільки щось інстинктивно тягло мене до нього, я запропонував йому навідуватись до мене. Я знайшов у ньому друга, котрий приходив тільки для того, щоб посваритися, ходив він винятково тільки в чорному, на людях реготав, мов навіжений, бо вдома плакав, він ненавидів людей і був примхливий, мов жінка, — і все це лише для того, щоб не подобатися світові, який не подобався йому.

Досі він ще жодного разу не запросив мене до себе. Нарешті одного дня зробив мені цю невимовну честь. Я пішов до нього. Мешкав він у високій просторій і порожній кімнаті. В кутках під стелею тихо й мирно розвивали свою індустрію павуки, на долівці в кутку дрімали купою одна на одній кілька сот книжок, кожній із них снилося, мабуть, щось своє, вміщене між її палітурки, в другому кутку стояло дерев'яне ліжко з солом'яним матрацом і червоною ковдрою, перед ліжком стояв брудний стіл, поверхня якого була розмальована великими готичними й латинськими буквами, що з'явилися з-під ножицка якогось шибеника-хлопчака. На столі папери, списані віршами аркуші, газети — вже розірвані або ще не розрізані, брошури-одноденки, з тих, котрі роздають безплатно — і все це в дивовижному незбагненому безладі.

Над книжками в кутку висів виконаний олією в натуральну величину погрудний портрет хлопця років вісімнадцяти — з довгим чорним волоссям, з топкими рожевими вустами, з білим, наче мармуровим, обличчям, з величезними, обрамленими довгими чорними віями, голубими очима під густими бровами. Які променисті були ці неймовірно голубі очі, скільки в них було чистоти, як непорочно, з великою дівочою ніжністю дивляться вони на глядача! Справжній витвір мистецтва. Хоч юнак на портреті й був одягнений по-чоловічому, але його тонкі, ніжні, маленькі білі руки, ніжні риси обличчя, яскраві, м'які, невимовно глибокі очі, опукле невеличке чоло, волосся, що спадало довгими хвилями, спонукало до думки, що на портреті зображено перевдягнену дівчину.

— Хто вона? — спитав я Тому, який розлігся на червоній ковдрі.

— А-а, вона!.. — усміхнувся кін. — Усе тобі жінки ввижаються! Можу поклястися честю,

що це чоловік, такий само, як ти чи я.

— Але ж ці очі...

— Ці очі?.. О, якби ти хоч раз побачив ці очі в житті, то вони ввижались би тобі в кожній вранішній зорі, у кожній голубій морській хвилі, у кожному проблиску небесної синяви, що сяйне крізь хмари. Який вродливий був цей хлопець і яким молодим помер! Це був мій друг, може, єдиний справжній друг, він любив мене безкорисливо й помер заради мене. І коли моя дилетантська в малярстві рука змогла передати красу цих очей, які видаються тобі красивими, можеш собі уявити, які красиві вони були насправді. Такими красивими вони закарбувалися в моїй темній, холодній, божевільній душі, ніби прорізалися крізь хмари на темному склепінні неба дві... лише дві голубі зорі. Ти, друже, здається, збираєшся стати газетярем... Після своєї смерті я заповідаю тобі невеличкий зошит — роман мого життя, — ти зробиш із його довгих літ, з моїх утомлених, одноманітних і заплаканих сумних років жваве читиво на часину для завсідника кав'ярні, для заромантизованого молодика чи палкої дівичі, котрій уже нічого втрачати, бо вона вже не може кохати, і вчиться писати по романах любовні листи.

— О ні! Ви, хто стає в позу на кшталт м'ясожирних героїв французьких романів, ви, хто кохає, мов сентиментальні німці,— відповів я, — та, незважаючи на це, їсте, як англійські матеріалісти, ви живете довго, і я запевняю тебе, друже мій, що ти, попри всю свою напускну чуттєвість, попри те, що обличчя твоє випромінює небесний героїзм, проживеш набагато довше, ніж я. На що ми заб'ємося?

— Я вже сказав, — відповів Тома. — На наші біографії, написані в формі новел. Якщо я помру раніше, то залишу тобі свою, якщо ти — я забираю твою, ось і все.

Одного разу я прийшов до нього вночі. Місяць стояв уповні, а в хаті не знайшлося навіть недопалка свічки. Тома мрійливо валявся в ліжку й курих жадібними затяжками з довгого цибуха, жар люльки зблискував у темряві кімнати, мов червоне вогняне око. Я стояв біля відчиненого вікна й милувався блідим обличчям місяця. Навпроти помешкання Тома гордовито височів палац одного з так званих наших аристократів. Вікна на горішньому поверсі були відчинені, і звідти в пічну тремтячу тишу виливалися ніжні звуки піаніно, а тремтливий юний дівочий голос посилав до неба свої легкокрилі, прозорі, фантастичні молитви. Я заплющив очі, бо мені здалося, ніби я сню наяву. Ніби я опинився в величезній, сухій піщаній пустелі, над якою виблискує казково блідий місяць, мов обличчя помираючої незайманої дівчи. Опівнічна пора... Пустеля мовчить... повітря мертве, і живе тільки моє дихання, тільки око моє живе, щоб я міг бачити на сріблястій хмарині в самісінькому зеніті білого янгола, який, стоячи на колінах і згорнувши руки, виспівував божественну, глибоку й тремтливу молитву: молитву дівчи. Напіврозплющивши очі, я побачив крізь відчинене склепінчасте вікно посеред розкішної зали юнку в білому одязі, її довгі тонкі пальці пурхали по білих клавішах чутливого піаніно, і інструмент вторив легенькими скриками божественних нот її ніжному, м'якому й тихому голосу. Здавалося, то небесний геній британця Шекспіра послав на землю нового місячного янгола — нову Офелію. Я ще раз заплющив очі й

одразу ж знову опинився в величезній пустелі, білий палац перетворився в сріблясту хмаринку, а юна дівчина в білому — в янгола, що стояв на колінах. Потім щосили, аж до болю стискуючи повіки, я відігнав своє видіння в темряву — тепер я вже не бачив нічого, тільки чув, як затихає, зникаючи, мов даленіючий спомин, молитва діви.

Музика давно вмовкла, а я, перебуваючи в її полоні, все стояв, міцно заплющивши очі. Коли ж нарешті отямився від своїх мрій, горішне вікно в палаці було зачинене, в залі панувала темрява, а на шибках вигравали срібні зайчики місячного світла. Повітря було прозоре й по-літньому тепле — враз місячні промені, пронизавши темряву кімнати, впали на обличчя Томи, який лежав горілиць. Він був блідіший, ніж будь-коли раніше, і мені здалося, ніби два місячні промені визолотили дві маленькі сльозинки, що покотилися з його заплющених очей.

— Ти плачеш? — пошепки спитав я, теж зворушений, бо і в мене в самого душу переповнювали сльози.

— Тебе кохає такий янгол, а ти не можеш його любити, — ледь чутно прошепотів він сухим і гірким голосом.

— Що ти кажеш? — спитав я.

— Що кажу? — перепитав Тома, — О, якби ти знав, що твориться зараз у мене на душі, в тебе волосся стало б сторчма — ти не знаєш, не можеш навіть собі уявити, як там порожньо, яка там пустка — точнісінько, наче в безплідному мозку ідіота, чиї вуха глухі, мов глина, рот німий, як земля, а очі сліпі, мов камінь. Я не можу відчувати нічого, і коли з мого ока виточується сльоза, я відчуваю себе щасливим. Ти бачив цього янгола, який поклоняється своєму Богові — ну гаразд, тож знай — такий самий янгол любить найсвітлішою любов'ю холодного, блілого демона з бронзовим серцем — мене. А я... я не можу любити. На небі зорі, на землі кипіння пристрастей, тільки в моєї ночі нема жодної зіроньки, тільки в моїй душі... ані натяку на пристрасть. Лише іноді відчуваю калатання спустошеного серця, тільки іноді подих мій завмирає в грудях, мов вітер у руїнах знищених років... тільки іноді я відчуваю щось!.. О, тоді мені хочеться брести по світу з заплющеними очима й переселитися або в минуле, або в майбутнє. Тоді я сплю наяву, мов дитина, що розмовляє вві сні, усміхаючись, із пречистою дівою — переселяюсь на небо, прикріпивши до своїх плечей крила, і полишаю землю, для того, щоб ожити серед небесних тіней, котрі переносять мене зі світу в світ, перекидають із вигадки у вигадку. Я вмираю для землі, щоб ожити на небесах. О, якби міг я любити! Ти розумієш, коли не *можеш* любити? Це означає йти по світу самотою, спотикаючись на кожному кроці, корчитись у тісноті власної холодної душі. Ти намагаєшся поглибити її, але бачиш, що вона висохла, що води її загубилися в піску суцільної пустелі, висушені суховієм людського суспільства, де кожен живе тільки ненавистю один до одного. Не любити — це ніщо, але хотіти любити й *не можти* — оце страшно.

Тома Ноур, закінчивши цю апологію ненависті й холоднечі, підвівся з ліжка й почав міряти своє просторе помешкання великими кроками. Світло місяця тимчасом перемістилося на блідомармуровому обличчі портрета на стіні, і його очі ніби ожили в

підтїмї.

— О Йоане! — пробурмотїв Тома, цілуючи сизовогняні очі портрета. — Йоане, вибач мені, що я впав у пекло ненависті, хоч ти пророкував мені тільки небеса любові. О, яка янгольська душа була в тебе!

Місяць сховався за чорну грозову хмару. Довгі червоні блискавки розпанахали її у двох місцях. Кімната потонула в мороці, і я вже не бачив на стіні ні Йоана, ні закам'янілої біля нього тіні Томи.

— Томо, — сказав я тихо, — я піду... добраніч. Дивись, щоб часом не зсунутися з глузду. Я вийшов і подався додому.

Хоч Тома й далі залишався ніби таким самим, але я помічав, як у ньому щось руйнується день при дні.

І ось одного разу я вирішив набрати якомога поважнішого вигляду і настановити на добру путь цього чоловіка, якого я вважав загиблим генієм, хоч загалом серйозний вигляд, власне кажучи, зовсім не пасує до мого обличчя, яке завше викликає посмішки й неспроможне зберігати урочистий вираз навіть на похоронах. Такий уже я. У власних мріях можу перетворитися на жорстокого тирана, який прагне крові, на ласолюбного, жадібного до золота розпусника, мов Геліогабал, хоч насправді нездатний навіть розсердитись як слід. Я серджуся на когось стільки часу, скільки й він злиться на мене. Та гаразд, із Томою я таки буду суворим.

— Томо, — сказав я, — ти гинеш. Ради бога, частіше бувай серед людей, поки вони не почали вважати тебе за божевільного.

Такі або майже такі слова я часто повторював щодня, але він не відповідав мені, його обличчя на всі мої дружні зусилля залишалося холодним і байдужим. Аж ось одного разу прорвався його сильніш і пристрасний голос — очі палали, дихання уривалося.

— Замовкни! — гаркнув він. — Що за дитячі балачки! Що ти хочеш? Невже ти вважаєш, що ці пігмеї довкола мене справді мене знають? Вони бачать тільки зовнішню оболонку людини, а внутрішній світ цього дивного двоногого, одягненого в чорне, кожен викроює на свій смак. "Він божевільний", — твердить один. "Він мрійник", — докидає другий. "Пхе! Та ж він намагається вдавати із себе оригінала!" — заперечує третій. Але ж усі ці якості, що вони їх наліпили на мене, аніскілечки не пасують мені. Я ж бо добре знаю, що я не такий, як вони думають.

Їхні похвали не зваблюють мене, бо стосуються людини, котра зовсім не схожа на мене, насмішки мене не зачіпають, бо адресовані комусь зовсім невідомому мені... Я зневажаю людей... вони мені остогидли...

Ясна річ, ці слова перепинили будь-які докази, які ще могли прийти мені в голову. Тож надалі я вже не намагався нічого затівати, марна марниця говорити щось людині, котра не хоче тебе слухати.

Одного дня Тома зник з Бухареста, навіть не попрощавшись — ні зі мною, ні з кимось зі своїх тутешніх знайомих.

Я нічого не чув про нього майже рік. Нарешті одержав лист із Копенгагена. Ось він: "Друже мій, пришли мені вірші Александрі. До запитання, під ініціалами У.У.". І все!

Я послав йому вірші. Потім сам поїхав у село до своїх батька-матері, де провів чудове літо, повне старовинних пісень та переказів. Перед від'їздом звелів бабусі, що доглядала за моєю кімнатою, складати в шухляду столу всі листи, які надходитимуть на моє ім'я в мою відсутність.

Коли настала осінь, я разом з перелітними птахами покинув прохолодні, покриті інеем розлогі поля й засів у своїй теплій бухарестській кімнатці на третьому поверсі.

Я мрійник. Схилившись над столом, будував повітряні замки — розмірковував про загадки життя народів, про зміни поколінь, котрі, мов морські припливи й відпливи, призводять до страхітливих наслідків — то піднімають держави вгору, то жбурляють їх у прірву. Надворі було похмуро й тоскно, мов думки вмирущого, дощ періщив по вікнах, вогонь у грубці згас, поліна перетворились на попіл, свічка ледве блимала, а мені вчувався шепіт стареньких дідусів, котрі, коли я був малий, розказували зимовими вечорами, тримаючи мене на своїх тремтячих руках, прекрасні казки про вдягнених у золото й світло мавок, які оспівували своє чарівне життя в кришталевих палацах. Відтоді минули роки — а все ніби було вчора, бо, здається, лише вчора я перебирав пальчиками сиві бороди дідусів і вслухався в тиху, мудру мову про давнє минуле.

Я волів би жити в минулому. Жити в ті часи, коли князі у вишитому золотом і підбитому соболями одязі, сидючи на своїх тронах у старих замках, керували державними радами старійшин, а запальний хрещений люд хвилювався, мов морський прибій, перед князівськими палатами, і щоб я поміж цих голів з коронами білого волосся, посеред народу, охопленого завзяттям, був його серцем, переповненим високими устремліннями, головою, повного натхнення — першосвящеником їхніх радощів і болів, їхнім бояном.

Аби якомога довше втримати при собі ці мрії, я взяв кілька старовинних хронік і почав перегортати їх, аж зненацька натрапив на ще нерозпечатаний лист — мабуть, моя економка, одержавши його на почті, ненароком поклала в книжку. Я розкрив конверт. Ось що там було:

"Турін, числа не знаю

Добродію, ти прислав мені вірші Александрі. Дуже дякую тобі. Я часто перечитую "Еммі" — єдину на світі річ, яка викликає в мене сльози. Ви, хто живе на землі тільки для того, щоб жити, маєте дуже дивне уявлення про смерть... ви уявляєте собі кістяк якогось мерця і називаєте його смертю. Для мене ж вона — любий янгол у терновому вінку, з блідим лицем і чорними крилами. Це — янгол... янгол моїх мрій. Цей образ такий знайомий мені— все земне щастя сходилося для мене в його усмішці і вся земна журба у його сльозі. Того образу вже нема. Оскал черепа замінив усмішку чарівних вуст, або краще сказати: закохана в мене смерть перетворилася на дівчину, навідала землю, вирвала моє серце, щоб разом із нею, коли вона відлітала, полинула й моя душа. Пиши мені.

Я став гірше бачити, в моїх вухах безнастанно звучить пісня тіней, з якими я невзабарі побачуся на тому світі. При світлі сонця і в сутінках мій янгол простирає свої крила й дедалі темнішими стають мої дні, які невдовзі згаснуть зовсім. Я помру. Пиши мені

швидше, може, я ще встигну одержати листа. Після моєї смерті ти одержиш від мене дивний спадок. Пам'ятай про це.

Залишаюся відданий землі тілом, а тобі душею, якої незабаром уже не буде.

Тома Ноура".

Сльоза затремтіла на моїх віях, і я кинув листа у погонь. Очі мої заткало павутиною вологи, і крізь неї, мов у якомусь сні, я побачив у дивній фантазмагорії страшну голову мого нещасного друга — його палаючий від думок мозок, стиснуті від злоби й ненависті щелепи, нестямні, мов у божевільного, очі. Безперечно, він помер.

Я відчинив шухляду й почав гарячково порпатись у паперах. Його портрет приліпився до зображення Тассо.

Лист давно лежав у хроніці. Він запізнівся.

Десять місяців я одержав пакет з маленького німецького містечка — столиці якогось карликового королівства, королівства-пародії, королівства-сатири. У пакеті був рукопис, рукопис біографії Томи Ноура.

Поміж аркушів я знайшов ось таку записку:

"Друже, я поки що не помер, хоч уже й засуджений до смерті. Вирок виконають незабаром. Живу я в великому палаці — біля воріт стоять поважні вартові — тільки лиш трохи темнуватий і трохи завогкий мій палац — люди називають його в'язницею. З рукописом роби, що знаєш. Прощай — і до побачення в іншому світі!

Тома".

Ось рукопис:

III

Уперше я побачив темряву світу під сніговим заметом, тобто в одній із тих халуп, які взимку нагадують про своє існування лише зеленкуватим димом, що в'ється над ними. Тато мій не мав нічого: він був чи не найбільший злидар у нашому поселенні. Про матір можу сказати тільки, що це було ніжне й слабе створіння, янгол, який заколисував моє дитинство своїм болісним і стражденним голосом.

Я був ще геть малий, коли одного дня збагнув, що мама не хоче відповідати мені, що вона заснула, пожовтівши, з вилами в руках, ледь помітно всміхаючись тонкими губами. Мені здалося, що вона про щось глибоко задумалась; марно я тихенько смикав її за рукав — вона не хотіла відповідати.

Потім прийшов тато. Люди поклали маму на стіл, зібралось всеньке село... дехто плакав. Я дивився на них, але не знав, що й думати. Я вже не раз бачив людей, які ціпеніли отак, простягнувшись на ліжку, котре називають марами, потім ті мари несли під співи й плачі, і щоразу, коли отаке сумне весілля проминало нашу хату, в мамі текли сльози з очей, а я не знав чому...

Настала ніч... Люди, що залишилися в хаті, взялися грати в карти, а мама лежала, витягнувшись, непорушна, жовта.

Третього дня люди віднесли її до дерев'яної хати з хрестом угорі — до церкви; якийсь старий чоловік з білою бородою, одягнений у довгу одіж, геть-геть розмальовану, тихо

проспівав щось собі під ніс, маму опустили в яму, накидали зверху землі, так що її й зовсім не стало видно...

Я повернувся додому... Останні три дні я не зронив пі слова, і це диво геть запаморочило мою маленьку голову. Не знаю, що я відчував тоді, але мене охопив неймовірний страх, що не побачу більше мами... Кинувся шукати її в хаті, шукав скрізь... іноді здавалося, ніби я чую її тихий ласкавий голос, але самої не бачив.

Коли стемніло, я подався до церкви... На тому місці, куди поклали маму, височів горбик, у темряві горіла свічка з жовтого воску, мов золотиста зірочка в проваллі чорних хмар.

Я ліг на могилу, припав вухом до землі. "Мамо! Мамо! — покликав я. — Виходь звідти та й ходімо додому... Хата така порожня, — казав я, — тато не приходив цілий день, твої білі голуби розлетілися по полях... Мамо, виходь, мамо! Або й мене візьми до себе туди, до себе..."

Час від часу я прислухався, але могила була холодна, мовчазна, вогка, подих вітру погасив свічку, і мою душу оповив непроглядний морок. Мама не виходила... У мене струмком полилися сльози, якась дерев'яна рука стиснула моє серце, зітхання накочувались на мене, і я заснув під похмурий голос сича.

І ось що мені приснилося. Високо-високо вгорі поміж отих рухливих гір, які звуться хмарами, я вдрів промінь, що падав на мене. А по променю спускалася жінка в довгому білому одязі... моя мама... Вона лагідно втішала мене, і я побачив, як з моїх грудей вилетіла біла горличка й сіла мамі на руки... Сам я залишився на могилі, холодний і жовтий — такою бачив я маму; але мені здавалося, що я — то не я, а насправді я — горличка... На маминих руках я перетворився з горлички в біляве красиве немовля з кількома пухнастими сріблястими крильцями. Золотистий промінь піднімався разом з нами... ми проминули темні хмари й денні сузір'я, аж ось опинилися над зорями в прекрасному саду, де витали духмяні пахощі й дзвеніли пісні. На деревах було листя із самоцвітів, квіти виткані із світла, а замість яблук у гіллі виблискували тисячі полум'яних зірок. Усі стежки в саду, посипані срібним піском, вели в глибину саду, де стояв накритий білою скатертю великий стіл із восковими свічками, що сяяв, мов золото, за столом сиділи святі в білому, як і в мамі, одязі, а довкруг голови в кожного виблискували промені. Вони вели бесіду й співали пісні ще від тих часів, коли не було ні світу, ні людей, а я здивовано слухав їх...

Зненацька холодний морок ударив мені в обличчя, і очі мої розплющились. Я отямився на тій самій могилі з глею, і дощ упереміш із градом бив мене по обличчю, а червоні вогненні блискавиці розпанахували на тисячі шматків чорні хмари на небі. Надтріснутий дзвін болісно стогнав на дзвіниці, а било стукалося об стояки вежі.

Я подався з могили, мокрий як хлющ, забрьоханий, і згорнувся калачиком на дзвіниці, вицокуючи зубами, бо холод пробирав до кісток; довге волосся спадало мені на очі, свої слабенькі замерзлі рученята я намагався запхати в мокрі рукави. Так я перебув усю ніч.

Уранці, коли ще півні не співали, я пішов додому, грузнучи босими ногами в грязюці...

добрів до нашої хижки... дрова вже згоріли... в печі ледве жевріло. Тато сидів на низенькому ослінчику і по його загорілому, неголеному обличчю стікали палючі сльози.

— Де ти був? — спитав він, ласкаво взявши мене за холодну руку.

— Ходив шукати маму... Де мама?

Він важко зітхнув, узяв мене на руки, невимовно гаряче притиснув і вкрив моє холодне личко незліченними гарячими поцілунками.

— Мама твоя, сиротинко... — прошепотів він повільно. — Мама твоя... Нема більше в тебе мами...

Я став єдиною втіхою для свого бідолашного батька. Світлом його очей, єдиною його розрадою й надією старості.

Ми часто заходили до старого сільського священика, і він, посадивши мене на коліна, давав мені перші уроки грамоти. Непереборне бажання вчитися, пекуча спрага до знань прокинулась у мені, і вона, на жаль, стала для мене фатальною. Коли б я залишився в наших горах, коли б серце моє зачарувалося дойнами, а голова чарівними легендами, то, може, я був би щасливіший.

Тато віддав мене до школи. Що треба було вчити, я не знаю, зате знаю, що дні мої минали, мов довга сумна зима, мов безглуздий сон.

Серед знедолених дітей, які спрагло вслухаються на шкільній лаві в мову науки, поміж тих, для кого навчання не примус, а покликання, доля, в голові і в серці яких тріпоче бодай малесенька небесна іскра, можна розрізнити дві групи — хоч обидві мають спільну рису: пужда.

Тільки для одних вона добровільна, а другі й справді знедолені. Перші могли б озолотити вулиці тими грішми, які вони розтринькують, та, залишившись без грошей, вони п'ють гірку чашу злиднів, аж стають покидьками, в той час як другі п'ють її весь час, бо вони й не відривалися від неї.

Поміж чотирьох стін низенької продовгуватої мансарди, якій навіки-вічні судилося бути неметеною, жили в найповнішому й наймирнішому безладі ми, п'ятеро дітей людських. Біля єдиного вікна стояв стіл на двох ніжках, але не падав тому, що протилежним боком упирався в стіну. Троє кривих ліжок — одне на трьох ніжках, друге тільки на двох — в узголів'ї, а протилежний кінець лежав на підлозі, тому й лежати на ньому доводилося похило, плетений стілець з величезною діркою посередині, кілька глиняних свічників з розкішними лойовими свічками, старезна лампа, яка походила прямісінько від лампад грецьких філософів, чиї твори, мабуть, через це відгнали олією, та ще купи книжок на столі, під ліжками, на вікні й навіть на довгих задимлених сволоках стелі, які потемніли від часу й набули кольору червоного обпаленого дерева. На ліжках солом'яні матраци й вовняні ковдри, на підлозі — рогожина, на ній зручно вмошувалися мої колега й грали в карти, курили при цьому тютюн із смердючих люльок, від чого затхле повітря в мансарді ставало вкрай нестерпним.

Ми всі були саме в тому віці, коли горланиш арії з опер, читаєш напам'ять пасажі з класиків, шкрябаєш любовні вірші, вдаєш із себе відчайдуха й пробийголову, забагато

думаєш про свої вусики, які тільки-но прокліюнулись, переконаний, що твоя усмішка чарівлива, а погляд проникливий — одне слово, це був саме той затятий нестерпний вік, що йому навіть важко дати ім'я.

Поки мої колеги грали в карти, сміялися, пили й розказували анекдоти, дедалі фривольніші й смішніші, про Гепеля, про циган, про попів — я збавляв своє життя, охопивши голову руками, спершись ліктями на край столу, не слухаючи їх і не читаючи страхітливих фантастичних романів, які розпалювали мій мозок.

З-поміж багатьох моїх колег один виділявся жіночою вродою. Витончений і ніжний з вигляду, він, однак, був заводіякою всіх студентських витівок. При пиятиці випривав удвічі більше, ніж будь-хто із нас, і коли решта вже хиталася на всі боки, й не знали, що варнякають, бурмотіли щось незв'язне й цілувалися, ніби закоханці, він єдиний сидів поміж них з незворушною усмішкою, і тільки блідість, яка ставала ніжноружевою — ніби в сухотного, засвідчувала, що він випив. Я своїм звичаєм то міг пити, але мимоволі дивувався цьому хлопцеві, цьому янголові з такими яскравими й такими глибокими голубими очима, з таким блідим і ніжним обличчям, на якого навіть вино не могло справити ніякого впливу. Він був бідак із бідаків, але здавався цілком байдужим до свого убозтва. Завше веселий, завше безжурний і дотепний, хоч завжди обірваний і без гроша в кишені, він ніскілечки не думав про свою бідність, і не тільки не знав, але й знати не хотів, заради чого живе на світі. Хоча мені іноді здавалося, що веселість його силувана, а цей сміх, почасти неприродний і ніби божевільний, то просто маскування душі, яка рветься до бою.

Одного разу взимку, холодної опівнічної пори — я читав, решта моїх колег спали, хропучи, хто де — почувся стукіт у двері.

— Зайдіть! — крикнув я.

У пальтечку, котре, здається, вже не дуже могло захищати од вітру, зайшов юний мій блідий друг, але був він ще блідіший, ніж звичайно, мертвотиоблідий, стиснуті губи пошерхли, гірка усмішка надміру силувана, очі схвильовані, чорне волосся скуйовджене.

— Йоане, — вигукнув я, — що з тобою?

Я схопив його за руку й пильно глянув у вічі.

— Нічого, — відповів він, усміхаючись, — нічого!... Вона помирає...

— Хто помирає, ради бога?

— Вона! — відказав він, притягнув мене до себе, притиснув мою голову до своїх грудей і кілька разів розгублено схлипнув. — Ходімо, ходімо зі мною... прошу тебе!

Я накинув на себе якусь теплу одежину й вийшов за ним. Стояв мороз. Мерзлий сніг рипів під нашими ногами, а ми летіли вулицями містечка: я — щільно загорнувшись і сховавши голову в пальто, він — підставивши обличчя заметілі, що біла нам назустріч.

Віяв пронизливий вітер. Вряди-годи траплявся ліхтар... Коли я дивився на біле, мов у мерця, обличчя свого друга, мені здавалося, ніби я йду поряд з тінню, з людиною, котра померла давно-давно, і тільки дивувався, як це я, живий, можу супроводжувати цього мертвого та куди приведе мене цей блідий, скептичний, довготелесий привид.

Його неприродна постава, ноги, якими він ледь торкався землі, заціпенілий погляд, довге, майже до кісточок, дране пальто та ще те, як він мовчки йшов поряд зі мною — все це лякало мене, наштотувало на думку, ніби я йду не з живою людиною, а з величним приви́дом з кошмарного сну в зимову ніч.

Ми вийшли за місто. Перед нами розкинулося широке поле, покрите сріблястим снігом, в якому віддзеркалювався блідий місяць... білий безмежний простір... зимова нічна казка в усій своїй холодній красі, виповнена срібним повітрям... то сям, то там засніжені кущі здавалися чуперадлами, срібними привидами в срібному полі, оце і все. Ми пішли полем навпростець. Далеко-далеко в кінці поля майнуло серед безлистих дерев світло, мабуть, із вікна, долинуло приглушене собаче валування.

Ми прискорили крок, і нарешті добулися по глибокому снігу до невеликого будинку посеред саду, перестрибнули через паркан, обтрусивши з нього сніг, і подалися до освітленого вікна. Коли ми підійшли, Йоан попросив мене нагнутися — він стане мені на спину й постукає в вікно; з моєї спини він стрибнув на підмурівок і заглянув усередину. Я піднявся за ним.

Ми побачили бідно обставлену кімнату — дерев'яні стільці, грубо збите ліжко, в кутку стояло піаніно. На стільці сидів якийсь старий чоловік, на ліжку лежала дівчина, напівзаплющивши очі, біля піаніно сиділа друга дівчина.

Дівчина на ліжку була дуже вродлива: світле, аж попелясте волосся, обличчя бліде, мов іній, очі під довгими віями темніші спілої ожини, тоненькі підмальовані брови зрослися на переніссі. Губи її тремтіли, ніби вона шепотіла молитву, очі час від часу ледь розплющувалися, на скроні тихо тремтіла синя жилка. Біла дівоча рука, ніби виточена з найчистішого мармуру, звисала з ліжка, другу вона поклала собі на груди.

Старий сидів на дерев'яному стільці. Його чоло було затьмарене болем, лисину обрамляли кілька білих волосин, які сріблилися на світлі, почервонілі від старості й безсоння очі були повні сліз, голова цього напівмерця конвульсивно здригалася, руки звисали вздовж ніжок стільця.

Дівчина біля піаніно теж була дивовижно вродлива. Руки її завмерли на клавішах, вона сиділа, відкинувшись назад, голова височіла над спинкою, погляд її втупився в стелю, на очах бриніли сльози. На блідому обличчі виписаний біль — величний біль.

Саме повітря в кімнаті було мертве й сумне — полум'я свічки ледь-ледь погойдувалося, ніби на нього дихав невидимий дух. Усі мовчали, мов були мертві. В застиглому погляді старого читався відчай. Зненацька руки тої дівчини, яка сиділа біля піаніно, ожили. Підкинуті якоюсь невидимою силою, вони злетіли над клавішами, повітря виповнилося небесними звуками; старий нахилився, ніби хотів стати на коліна, вмируща розплющила очі й затягла пісню, пісню вмирущої діви. Мелодія то стрімко злітала вгору, то звучала тихо, ледь чутно, мов бриніння янгольських арф — це був один із найкращих псалмів божественного маестро Палестрици в найкращому виконанні.

Помираюча співала... але як! Ніби дзвенів срібний дзвіночок...

Аж ось мелодія піаніно згасла під пальцями дівчини, разом з нею згасла й пісня на вустах другої — помираюча ще підвелася, зіпершись на правий лікоть, потім тихо-тихо

впала головою на подушку — пісня урвалася, вуста завмерли й посиніли, очі широко розплющились, а потім заплющилися назавжди... Свічка погасла!

— Софіє! — зойкнув Йоан, одірвався од вікна і впав у сніг горілиць.

Я стрибнув униз.

Йоан був непритомний. Я щільніше закутав його в пальто і взяв на плечі. Був він легенький, мов дівчина. Я разом із ним переліз через паркан і подався засніженим полем, схожий на крадія трупів. Вже в передмісті поклав його долі, почав розтирати снігом і зігрівати власним диханням його побіліле обличчя, яке при світлі місяця було наче із срібла... Аж ось він ціби ворухнувся.

— Йоане! — сказав я. — Вставай, ходімо додому.

Він лежачи обернувся до будинку, де ми щойно були. Там не світилося.

— Ми були там? — спитав він розгублено, показуючи рукою в напрямку будинку.

— Ні! Ми тільки-но вийшли з міста, і ти впав отут непритомний.

— Отже, це все мені приснилося? — сказав він, криво усміхаючись. — Я знав, що це мені сниться! Інакше не може бути... не може бути.

Голос його надломлений і глухуватий від болю.

— Ходімо додому, бо замерзнеш!

— І ти не чув цієї божественної музики, не бачив помираючого янгола, розпачливого старого, не бачив нічого?

— Та бог з тобою, якого старого, якого помираючого янгола? Що я міг побачити тут, у полі? Ми ж не були ніде, то як могли бачити те, про що ти говориш?

— От і добре! Я збожеволів! Мені привиділось. Ходімо додому. У них не світиться... вони сплять... лягли спати... отже, вони спокійні, якщо лягли спати й світло не горить... значить, вона не помирає... навіть навпаки, є надія, що їй стане легше, поки вона спить...

— У тебе мокра голова, — сказав я, — бо я прикладав тобі до лоба сніг.

При цих словах я зняв свою хутрянну шапку й насунув йому аж на очі, бо помітив, що світло знову загорілося. Потім, підхопивши його під пахви, підняв, міцно взяв за руки і швидко потягнув за собою, аж поки ми й опинилися в місті... Він, ще не оговтавшись цілком, нічого не бачачи з-під шапки, байдужний до всього, піддаючись мені, навіть не оглянувся.

Ми прийшли додому. Очі його й досі палали, але обличчя знову набуло звичного спокійного виразу. Лампа, яку я залишив на столі, догоряла й чаділа.

— О господи, я хотів би не спати, але мене звалює сон! Я сплю на ходу! — сказав Йоан, падаючи на ліжку.

Як і всякого, хто перемерз, Йоана зморило, а оскільки сон для нього в його тодішньому стані, на мою думку, був найкращими ліками, я залишив його лежати, а сам, роззувшись, щоб не зчиняти зайвого шуму, почав ходити по кімнаті. І лише під ранок сон здолав і мене, і я приліг коло одного зі своїх товаришів. Коли я прокинувся, надворі стояв білий день. Йоан давно вже пішов.

Третього дня, коли почало сутеніти, він прийшов до мене сумний, стриманий, але

спокійний.

— Вона померла, — сказав він. — Ходімо.

На вулиці він узяв мене під руку. Вечір був холодний, піде ані душі. Та ось із-за далекого освітленого рогу вийшли чотири чоловіки з чорною смерековою трупом на плечах, позад них швидко дріботів священик, а за ним так само швидко — ніби сама скорбота була поспішною — йшли старий у підбитому вітром пальті й бідно одягнена дівчина.

Ми наблизилися до процесії, яка квапливо прямувала до цвинтаря.

Поміж засніжених хрестів і могил зяяла свіжовикопана в бурій глині яма, з її глибини ще парували легенькі хмарки земного тепла, а груддя вкрила паморозь. Похорон зимового вечора. Могильник з похмурим серйозним обличчям зіперся підборіддям на свій широченний заступ із намерзлою глиною. Між холодних і блідих хмаринок, ніби сопшій, пропливав місяць, священик тягнув "Пом'яни, господи...", а старий батько скинув шапку і стояв простоволосий. Обличчя його було жовте, роки й болі виткали на ньому густу мережу зморщок, то тоненьких, мов павутина, то глибоких; голова майже без волосся, а ті кілька срібних, мов присипаних сіллю, волосинок були ніби посаджені чиеюсь невмілою рукою... Очі в нього сухі: він уже, мабуть, неспроможний був плакати... незмигний погляд прикипів до труни, ніби найглибший відчай сконцентрувався в голові цього напівбожевільного чоловіка, в його розпачливих і безтямних очах.

Перед тим, як могильники мали опустити тіло в лоно землі, старий мовби інстинктивно подав знак, віко підняли, і в надто великій труні я побачив дівчину — біла тінь із скуйовдженим волоссям, бліде, зачеплене синявою, ніби мармурове, обличчя, безкровні губи й великі очі під широким неживим чолом. Старий підійшов і припав довгим поцілунком до чола мертвої дитини.

Сестра її — живий мармур, геній болю, з обличчям, спаленим стражданням, стояла, притулившись до дерева, яке струсило свої останні жовті засніжені листочки на її бліде й холодне обличчя. Заплющені сухі очі, спотворені печаллю уста — все свідчило про те, що вона прагнула плакати і не могла; здавалося, ніби сам Канова воздвиг на цих могилах мармуровий твір генія свого духу і поставив його між покритих снігом хрестів та могил.

Йоан, мов божевільний, блідий, як привид, стрибнув від мене й припав губами до очей померлої.

Потім віко упало, чорна труна ковзнула по мотузках у земну темінь — і на землі залишилась тільки гірка згадка про Софію.

Я заплющив очі й замислився... про що? Не знаю. Коли розплющив очі, то побачив, що залишився на кладовищі сам. Місяць лив на засніжені й осяйні в їхній срібній одежі дерева бліде світло, ніжне, мов літній сон, а старий могильник повільно, байдуже, меланхолійно кидав грудка, які бриніли на сухих дошках труни. Смертельний могильний сон — ось і все.

Коли я повернувся до своєї мансарди, Йоан лежав на моєму ліжку, довге волосся його

розметалося по подушці, як і вночі, руки закладені під голову, обличчя непорушне, очі заплющені. На столі лежала купа запилжених книжок, над ними в глиняному свічнику горіла лойова свічка, непочищений гніт якої давно вже нагорів і кидав нечітке жовте світло на заціпеніле обличчя юнака. На столі лежав пістолет. Я тихенько підійшов і взяв його. У летаргійному сні, куди його вкинув невимовний біль, Йоан не почув нічого. Відчинивши віконницю, я викинув пістолет у сніговий замет. Потім вийшов з хати: мені хотілося трохи остудити свої думки, враження та похмурі хвилювання тишею й прохолодою зимової ночі.

Наступного дня я зустрівся з Йоаном.

— Ти бачив фінал цієї сердечної драми, Томо, ходімо побачиш зараз ближче акторів... ходімо до старого та його вже єдиної доньки. О господи, я не егоїст, але, знаєш, я хотів би, щоб краще вона...

— Замовкни, — сказав я, — не бери гріха на душу. Може, вона принесе кому-небудь щастя, Йоане! Вона теж дуже вродлива і, здається, теж дуже добра... А втім, ходімо...

Невдовзі ми були у вже знайомій натопленій кімнаті. Старий мовчки зігнувся, охоплений горем, у ветхому кріслі, опустивши голову на груди. Дівчина замислено сиділа біля вікна й дивилася на троянду, що промінилась, мов зоря, біля розцвічених морозяними квітками шибок. Якась баба поралась біля груби. День був такий похмурий, що в хаті, здавалося, заходили сутінки. Ніхто з них не завважив нашого приходу. Йоан підійшов до дівчини, взяв її за руку й сказав голосом, повним братерської ніжності:

— Поесіс, що ти робиш?

— Що роблю? Нічого... Говори тихше... тато спить, тільки сон цей зветься біллю і відчаєм... Не розбуди його!.. Єдина наша опора, Софія... відійшла.

— Дозволь представити тобі добродія Ноура, — сказав Йоан, показуючи на мене.

— А-а! Пан Ноур... — сказала вона тихо, ковзнувши по мені байдужим поглядом, ніби й не бачила мене. — Я хочу тобі подякувати, Йоане, — провадила вона далі, стискуючи його руку, а він сидів на стільці перед нею, — за те, що ти був того вечора тут. Бідолашний ти мій! Яка це втрата для тебе!

— Мене не було тут, я не міг тут бути, Поесіс, спитай ось його. Якби я не знепритомнів по дорозі, то прийшов би до вас. Він тоді був зі мною.

— Оцей пан? — перепитала вона, сумно усміхаючись. — Лле ж ти був... Хіба ми не бачили тебе у вікні?

— Отже, я таки справді був, — сказав він тихо й розгублено. — Значить, я на власні очі бачив її смерть.

О Томо, як зле ти вчинив, обманувши мене, коли сказав, що мені все привиділось. Я карав себе за те, що ми не дійшли, але зараз... я чистий перед нею на небі... вона знає... я тут був... але чому ти мені не сказав? Ми могли б повернутися тоді...

— У тому стані, в якому ти був? — спитав я. — Якби ти прийшов, Йоане, тоді, то сьогодні я не міг би поручитися ні за твій розум, ні за твоє життя — хоч ти, я знаю, не дуже цінуєш і те, й друге, але я зобов'язаний був утримати тебе.

— Бідолашний хлопче! Який же ти нещасний! Я б уже збожеволіла давно, — сказала Поесіс, нахилиючись і цілуючи чисте Йоанове чоло.

Чоло його залишилося спокійне, але затуманилося хмаринкою якоїсь думи.

— Я піду за нею, — сказав він тихо й схвильовано, — я невдовзі піду вслід за нею.

— Мовчи, — обізвалася Поесіс, — щоб він не почув! — і показала очима на батька, який потонув у своєму глибокому й мовчазному горі.

Ми побули ще трохи... зовсім мало... а далі повернулися додому. Серце моє купалося в світлі, душа впивалась безмежною ніжністю й переповнювалася одним образом, одним-єдиним... Поесіс! Йоан пішов від мене. Я зачинив за собою двері кімнати і впав перед столом із книжками.

— Поесіс, — бурмотів я спантеличено. — Я люблю тебе!

Я мріяв... співав, писав про неї... вся істота моя виповнена була одною-єдиною мрією... розум мій не бачив жодного іншого образу, окрім цього янгола з мармуру: Поесіс!

Я знайшов Йоана і спробував йому розказати все. Але він зробився мовчазний і противний... недовірливий до будь-кого. Він насміхався з неба і з Бога; зневажав людей, іноді здавалося, що в його лахміття вирядився сам король насмішки й ненависті. Я не міг з ним розмовляти так, як раніше. А втім, одного дня спитав його про життя цієї родини.

— Злидні,— сказав він, — злидні — такий талан великих душ, душ янголів... А тим часом можновладці, бундючні ідіоти їздять у золотих каретах. О, ці великі можновладці! Невже вони не могли б підбадьорити, підтримати цього старого поета, який харчується тільки мріями, який помирає від голоду при своїй геніальності, який вимушений одягати своїх дочок у лахміття, а виряджені в шовки повії регочуть услід доброчесності, вдягненій у дрантя? О, повій і утриманок хоронять у мармурових склепах, у свинцевих гробах, покритих оксамитом, а доброчесність спить вічним сном у чотирьох смерекових дошках. І для чого існує доброчесність, навіщо вона? Для театру? Щоб ці нікчемні людці в світі зла, двоєдушності, егоїзму могли вдавати із себе доброчесних, шляхетних, доблесних? Та хіба доброчесність може перемогти розпусту?... І чи вона перемагала її коли-небудь? Де? В театрі, на сцені — так, але не в живому житті, бо в ньому треба бути мерзотником, аби не померти від голоду, і здаватися, тільки здаватися порядною людиною, щоб померти щасливим і оплаканим спадкоємцями... особливо, якщо залишаєш після себе майно. О, я знаю випадок, коли мати ховала заповіт чоловіка в себе за пазухою, боячись рідних синів, а вони, ще тіло непоховане, з червоними від сліз очима нишпорили, мов змії, шукаючи заповіт покійного. Я бачив також сцени, де жінка непритомніла тільки тому, що летаргійна блідість та вільні пози дуже личили їй. Ганебне все людське... Я не вірю в цю злісну тварину, що походить від мавпи, яка прихопила з собою всі погані звички своїх предків.

— Замовкни! — гаркнув я. — Хіба твоя Софія не була жінкою?

— Вона жінка? — перепитав він, гірко усміхаючись. — Вона жінка? Ти мариш! То був янгол — янгол, яким його замислив творець серед своєї безмежної вічності. що таке жінка? Це людина, котра живе для того, щоб розмальовувати своє лице фарбами,

казати брехливі слова й плакати нещирими сльозами. Це — сфінкс, котрий плаче, зраджуючи, і глумиться з тебе, зворушуючись аж до сліз. О пі, вона не була жінкою... Я протестую проти самої назви.

У такому настрої Йоан був весь час після смерті Софії. Але хоч серце його й краялося, хоч душа кипіла чорно, але його чоло митця завше лишалося світлим, так що збоку нічого й не помітиш.

Я ж навпаки, побачивши одного разу прекрасну постать земної дівчини, цього білявого янгола, почав марити нею дні й ночі, і мені здавалося, що тоді, коли дячок бурмотів на криласі молитви старослов'янською мовою, коли священник на вівтарі здіймав до неба свої слабенькі рученята, мені тоді здавалося, що лик матері божої на темночервоній іконі на іконостасі світліє, неясні досі, стерті від часу риси вкриваються живим рум'янцем, волосся, покрите вишитою золотом хусткою, починає спадати безладними світлими, мов золото, хвилями, давно згаслі очі починають світитися двома голубими квіточками, її святі, міцно стиснуті пожовклі вуста шепочуть слова, а складчаста багрянниця перетворюється на моїх очах у легку, мов павутина, **білу**газову сукню. Отож у церкві замість святої божої матері я бачив крізь гіркі сльози любові найдорожчий моему серцю образ — Поесіс.

Хто вона? Що вона? Чим займається?

Другорядна актриса в другорядному театрі, вона грала субреток, хоча все в ній — і хода, і постава — свідчили про її покликання до високої трагедії.

Театр був у передмісті, таке собі грубо збудоване дерев'яне приміщення посеред зграйки дерев, які разом з іншими, що росли поодаль, складали щось на зразок саду, а точніше сказати, гайка.

Через бічні двері можна було побачити сцену в усьому неймовірному безладі перед виставою: зелень декоративних гаїв упереміш із червоними плямами, тобто з трояндами, скидані купою стільці, задники, які наполовину звисають над сценою, за ними видно нагромаджені меблі, канделябри на стільцях, столики догори ніжками на канапах, повернуті склом до стіни дзеркала, згорнуті доріжки, накиданий абияк реквізит, ліворуч і праворуч дощані кабінки, що іменуються гардеробами, де одягаються і гримуються актори та актриси.

Я зайшов на сцену, пробрався крізь роїсько робітників сцени, які гиркалися між собою, і підійшов до однієї з дощаних кабін, де, як я знав, одягається вона. Крізь щілину заглянув усередину. Бідолашна дівчина! Щойно померла її сестра, а вона повинна виконувати веселу роль. Надто мало білил треба було для її аж надто блілого обличчя, легенький мазок рум'янами освітив її рожевим світлом, схожим на вечірню зорю. Перса її прикривала легенька газова сорочка, котра швидше видавала, аніж приховувала маленькі білі округлості, ніби витворені із срібного мармуру рукою сліпого скульптора, бо аби він був зрячий, то не стримався б, щоб не знищити від ревностів свій власний витвір. Вона грала якогось ангела в безглуздій феєрії з деї ех тасБіпа, яка подобалась публіці й була гарна настільки, наскільки були гарні виконавці.

Поесіс прикріпила собі білі крила; вона вже встигла переодягтися, коли оркестр заграє

увертюру з "Норми". Вона впала замислено на стілець, голівку втягнула в плечі, руки стиснула, і я не здивувався б, якби вона, підхоплена тією музикою, що лилася з неба, повільно піднялася б, нерухома й сумна, мов душа помираючого янгола, на небеса, і її нечутно понесли б її срібно-білі крила.

Я стояв і роздивлявся її. Млосна насолода цієї мармурової святої, замрійність цього блілого личка, зверненого до неба, ці маленькі білі руки, складені, мов для молитви, круглі голі ніжні плечі, опущені вниз, які ніби видавали безнадію, це тіло, готове стати на коліна, ці білі крила, які ось-ось махнуть і понесуть її... вона єдина для мене, моя жага, моя любов, мій ідеал — Поесіс!

Та ось глухий дзвінок продзеленькотів на сцені, і я відскочив від кабіни, аби вона не застала мене, коли я милуюся її неземною вродою. Вона й справді вийшла з кабіни. Побачила мене і всміхнулася; я спробував привітати її найвишуканішим компліментом. — Що тебе привело сюди, до запахів масляної фарби й лампадної олії? — спитала вона, все ще усміхаючись.

Я опустил очі й почервонів, мов школяр, якого зненацька застали, коли він робив паперові голуби під партою. Але, скріпивши серце, бо, зрештою, треба ж колись...

— Ти!

— Я? Ти жартуєш, — сказала вона, і білило не могло приховати, що обличчя її спалахнуло вогнем.

Задник опустився до землі, і ми опинилися за ним.

— Відколи я побачив тебе, — пристрасно говорив я далі, вхопивши її за руку, — очі мої осліпли від твого сіяння, а серце моє замкнулося для всього світу від любові до тебе. Поесіс, я забув запилені книжки, науку й поезію, всі до одного ідеали, відколи ти з'явилася нереді мною. Ти не знаєш, не можеш знати, як я тебе люблю. Уся краса світу для мене сьогодні зібралася в тобі: квіти і птахи, весна й зимова казка, білила Півночі й спека Півдня, все, всі загиблі ідеали я віднайшов в одній-єди-ній істоті — у тобі!

— Пора на сцену, зараз моя репліка, — сказала вона швидко і схвильовано.

— Ти любиш мене? — спитав я, падаючи на коліна й намагаючись затримати її.

— Так, — відповіла вона схвильовано, усміхаючись і почервонівши, але все-таки побігла від мене туди, куди її кликала репліка, і ось я почув її по-дитячому дзвінкий голос, який пронизав сцену, і оплески публіки, збудженої появою цього земного ангела.

Я так і заляк на колінах зі складеними руками за задником, упиваючись всією душею звуками її срібного голосу, що долинав до мене. Я був приголомшений своїм щастям, і отак захоплено й стояв, опустивши вниз голову, поринувши в звуки її голосу, який уже заговк, аж поки зненацька відчув перед собою шелест сукні... Я підвів очі... це була вона. Я все ще стояв на колінах, а Поесіс дивилася на мене з безмежним співчуттям, з безмежною любов'ю.

— Поесіс, — прошепотів я, підводячись і простягаючи до неї руки.

За мить вона замерла в мене на грудях, обвивши голими білими руками мою шию. Губами я шукав її лице, що ховалося в мене на грудях, але цієї миті вона відвела свою руку, зняла її з моєї шиї... торкнулася тильним боком долоні моїх пересохлих губів і,

повернувшись, зникла, усміхаючись...

Марно простягав я сповнені жаги руки до її тіні... Вона відлетіла.

Але ось повернулася знову.

— Любий мій, — сказала вона дуже серйозно, погладивши мене по чолю, — проведи мене додому. Батько в оркестрі, він віолончеліст... до четвертого акту що далеко... він прийде додому сам. Побудь тут! — сказала вона, повертаючись до кабіни, і почервоніла, ніби в її словах було щось сороміцьке.

Невдовзі вона вийшла переодягнена у свій звичний одяг, у коротенькій шубці, яка дуже їй личила, і в оксамитовій шапочці на голові.

— Тримай! — вона дала мені в руку якийсь вузлик.

Ми вийшли через чорний хід з театру й невдовзі опинилися край поля, звідки виднівся вдалині будиночок старого музиканта, вікна його блищали в темряві, мов дві срібні дощечки.

Яке мовчазне й біле було поле, яке холодне й чисте повітря, яка гаряча й чорна була моя любов!

Я йшов поряд з Поесіс, поряд з теплою юною душею по засніженому старому полю... У ці хвилини я вбачав у ній все... свій ідеал, свого янгола, свою дружину... Моя дружина... коли я уявляв, що ця ніжна й лагідна дівчина, котра йшла поряд зі мною, колись назве мене своїм чоловіком, якісь неоясненні чари, якась теплота, мов дух нагрітої хати в зимову стужу, якесь набальзамоване важке повітря виповнювали пустельний і холодний морок моєї душі.

Разів з двадцять я ладен був кинутись до неї і стиснути з шаленою юною любов'ю в обіймах, — разів з двадцять її докірлива й лукава усмішка, котра, здавалося, здогадується про все, що діється в мене на душі, перепиняла мої наміри.

Нарешті ми прийшли до хати. Метка й граціозна, вона відчайдушно перескочила через паркан і зі сміхом зникла. Я подався вслід за нею садом поміж засніжених дерев, і ми разом зайшли через чорний хід у темні сіни, куди крізь замкову шпарину в дверях пробивався промінь із освітленої кімнати. Ми зайшли всередину. Догоряючий камін з відсунутою заслінкою кидав на стіни червонуваті відблиски, повітря було тепле, запаморочливо пахло підсмаженою кавою, здавалося, ніби й повітря, і світло в кімнаті дрімали. Єдина переміна тут після моїх відвідин була та, що піаніно пересунулося вздовж стіни до вікна, тому його клавіші опинилися поряд із вікном, на якому стояли горшки з квітами: в одному палахкотіла червона троянда, а в другому — білий, аж сріблястий, мов закохана дівчина, крин.

Поесіс скинула шубку й залишилася в підігнаній до стану простенькій шовковій сукні. Стан у неї тоненький, його можна обхопити пальцями однієї руки, усмішка й погляд у неї лукаві, а ще була в ній якась м'яка слабкість, котра оповивала кожен її рух, мов вона сонна, від чого в мені спалахували незбагненні бажання.

Я підтягнув крісло до каміна, від якого розходилося м'яке тепло, і примусив Поесіс сісти в нього. Червоні відблиски заграли на її блідому обличчі й чолі, вона усміхнулася радісно й печально водночас, повіки її напівзаплющились... і я, впавши перед нею на

коліна, схопив обидві її руки і вдивлявся з безмежною жадібністю й любов'ю в її лице. Я несміливо обняв її за шию, тихо-тихо підвівся, щоб нарешті зірвати довгий і чарівний поцілунок. Але вона раптом ніби пробудилася від своїх м'яких дрімотних мрій... Напіврозплющивши очі, вона лагідно відштовхнула мене, легенько ляснула мене по чолу і сказала з усмішкою:

— Хлопчисько! Іди геть!

Потім, силоміць, але граційно вивільнившись із моїх обіймів, Поесіс сіла біля піаніно й відкрила кришку. Я кинувся до неї, впав на коліна, обхопив її стан обома руками і вткнувся очманілою від любові головою їй у поділ. Отак сидючи, вона поклала руки на клавіші й почала меланхолійно бити по них; це був хвилюючий, сумний вальс одного з німецьких композиторів, вальс розповідав про любов і від цього я ще дужче став сам не свій. Я не чув ні звуків, ні мелодії, а лиш меланхолійний та жагучий до знемоги сластолюбний гул, який повільно плинув і десь губився.

Я підвів голову, з любов'ю подивився в її лице, розпашіле від тепла та моїх обіймів — усі почуття мої переплутались, закрутилися виром, і я не міг ручатися за них — погляд мій був сам вогонь, обійми — жагучі.

— Поесіс, — сказав я здавленим голосом, — я люблю тебе!

— Тс-с! Тато йде! — тихо скрикнула вона, підводячись і показуючи рукою на вікно.

Ця несподівана звістка підвела мене з колін. Вона зірвала квітку крину з горщика на вікні, поцілувала її, заплющивши очі, — від цього здалося, ніби срібно-білі пелюстки крину порожевіли, — потім з ясным виразом любові лівою рукою подала його мені. Припав і я поцілунком до цього крину, який не міг бути біліший і чистіший, аніж обличчя моєї незайманої нареченої — я поцілував його гарячим пристрасним поцілунком! І подався до дверей... але на порозі оглянувся крадькома: висока й тоненька, вона стояла, зіпершись рукою на піаніно, і дивилася мені вслід. Ще один погляд — і я вийшов, бо почув, як під ногами старого зарипіла хрустка стежка на подвір'ї. Я подався через чорний хід, промайнув садом і, розпаленілий та радісний, перестрибнув паркан.

Опинившись у своїй жалюгідній келії, серед побратимів, які хропли хто де, я відчув себе щасливим, мов король. При кіптявій лампі я написав вірш, згодом випадково знайшов його у своїх паперах. Ось він:

Коли я душею шалів у екстазі,
Мій янгол небесний явився в окрасі —
В короні з проміння, в хмарині, як в рясі,—
Я щез, спопелів, мов на полум'ї гріх.
Коли ж я тобі подивився ув очі,
Як в тайну велику з обличчям дівочим —
Розтанув той янгол од чарів моїх.
Як море, що безмір вкриває габою
Такою, як сон і любов, голубою,
Що сонце гаряче хова за собою

І золото чисте пташиних пісень,
Так ти, моє ніжне, чарівне кохання.
Із сутінок темних виводиш світання —

В душі моїй ніч обертаєш на день. ^[2]

Чи був хтось щасливіший, ніж я? Я поринув у безкінечні мрії, і кожна билинка, кожна зірочка здавалася мені сестрою, ніжною сестрою — і сестрою моєї коханої. Іноді в своєму безумі я забував про Бога, мені виділось, ніби я сам — весь світ із міріадами зірок і міріадами квітів, мені здавалося, ніби я схиляю перед собою голубі свої моря й визорені свої небеса, чорні свої гори й смарагдові свої долини, місячні свої ночі й гарячі свої дні, і ще здавалося мені, ніби всі вони курять фіміам життю однієї срібносвітлої тіні, яка видавалася мені центром всесвіту, єдиному світилу, яке кидає сонячні промені на позолочені щаблі неба — Поесіс! Інколи думалось, що мені забракне цілої вічності для обожнювання її, тоді я, вже будучи в смертному савані, ставши на прою із ветхим Часом, обламаю йому крила й жбурну його в небуття! Іншого разу язик не слухався мене, а слова здавалися беззмистовними... всяке слово, яке я не міг прикласти до неї, здавалося мені безглуздим набором звуків, а ще більшим безглуздом було думати про це... розум мій відмовлявся сприймати значення слів... спантеличений і божевільний, я бачив у словесному виразі кожної думки лише бліді контури її божественної тіні.

Але цьому ніжному, мов срібний голуб, коханням судилося впасти в болючому сорок восьмому. Чому воно вимушене було тоді впасти? Навіщо? Невже той рік міг обійтися без кохання?

Закипіла вся Трансільванія. Незаймана весна принесла з собою красиві квіти й золоті дні — але для глибокого допитливця, якби йому довелося тоді пройти по розквітлих полях Трансільванії, вони, ті поля, видавалися б темними запалими очами смерті. Грізний архангел помсти ширяв у непритомному хворому повітрі. Угорці замислили ще раз, уже востаннє, унією й вилами стерти румунів з лиця землі, склали про себе надто високу думку, що вони можуть змадьяривувати холодний камінь і чисте джерело, що вони зможуть закинути свою ідею у мозок величних гір — у мозок, де вже починала, точніше, де вже почала клекотіти велетенська могутня ідея: свобода. Вони думали, — і це вже востаннє,— що стара й грізна сторожа трансільванської твердині — гори з кам'яним чолом — спатимуть вічним сном, і їх не пробудить брехливе завивання безмозких шелихвістів, котрі вимудрували собі імперію в 16 мільйонів угорців, та вона, на щастя, існує тільки у хворобливих фантазіях деяких божевільців.

Але варта королівства проснулася. Рокіт кодрів, які ожили після вікової безмовності, скрегіт залізних крил румунського орла нагнали жах на ворогів — сьогодні їх лякає навіть сон цього орла, бо вони не знають, скільки сил додасть йому той сон.

О, наші вороги завжди боялися нас, і доказом тому — вік за віком вони замишляли згубу самому нашому існуванню, а всі ці замисли прислужилися тільки тому, що ми лиш зміцніли, укріпилися в нашому бутті. Якби вони зрівняли нас у правах із собою, якби воші розчинили навстіж золоті ворота привілеїв та прав, що їх мають тільки вони,

то хто зна, чи ми, зманіжені й вередливі, не перетворились би на угорців.

Співвітчизники! Ми вдячні вам за вашу вікову ненависть і ми згоряємо від нетерплячки, щоб трапилась нагода показати вам нашу вдячність так, аби ви запам'ятали її навіки. Що ж до батьківщини, яку ви називаєте угорською, то комусь потрібне було чисто угорське нахабство, щоб називати її так. Що ж до нас самих, то комусь потрібне було махрове невігластво такого собі Ріосслера, котрий назвав нас приبلудами, хоча цих приблуд 10 мільйонів, а гостинних хазяїв лише 800 000. Зрештою, угорське нахабство чи педантичний німецький обскурантизм — одне з двох стало необхідне для великої фікції про угорську імперію й нікчемність румунів. І що принесли в Трансильванію ці спотворені ідеї? Сліпу смерть, яка винищила тисячі людей, і жорстоку ненависть решти народів до всього, що зветься угорським! все це проповідували пустоголові від імені угорського народу, котрий, добрий і лагідний від природи, як і всякий народ, поки його не зроблять дурним бовдуром, хотів жити в мирі та дружбі з румунами. Лє вони лукаво й брехливо витлумачили сторінки книги його долі й запламували свої ряди кров'ю. Бог чітко вказав: живіть у мирі, бо ви єдині дві окремішій нації в океані панславізму — цю вказівку угорці повинні були перевернути на свою погибель. *Воницього хотіли, а не ми!*

Уся країна заклекотіла, мов котел. Збори в неділю святого Томи; потім великі збори на Полі Свободи, де на вітрі відродження замайорів триколовий прапор. *Virtus romana rediviva!* ^[3]

Ми разом з Йоаном брали участь у всіх цих маніфестаціях життя нації — хай буде вічною її єдність — потім вернулися до свого навчання. Лє хто там міг щось учить! У наших головах палахкотів вогонь, бліде обличчя Йоана порожевіло від сухотних рум'янців, хоч у його серці кипіла найбільша любов до народу.

Я пішов до Поєсіс. Ніч була світла й місячна. Повітря здавалося засніженим від срібних і заросених місячних променів, які заплутувались у темній зелені дерев і кущів. Я сів на лаву й замислився; бог його зна, чому мені стало сумно! Згорнувши руки, я ліниво поклав їх на коліна, схилив чоло, і волосся розсипалось по ньому. Отак я й сидів у її саду і думав про речі, яких не міг сам собі розтлумачити, а тим часом місяць, легенько ковзаючи між срібними хмарками на небі, теж, мабуть, думав і мріяв про щось, чого ніколи не дізнається жоден смертний. Легенький шерхіт на посипаній піском стежці вивів мене із задуми. Це була вона. Суценка, яка здавалася срібною хмаринкою, окутувала казковою прозорістю її тонкий, ніжний, мов у мавки, стан. Вона підійшла, миттю сковзнула до мене на коліна й поцілувала мої очі, які заплющились від несподіванки — я навіть повірити не міг, що це вона, казкова фея моїх безкінечних мрій. Я взяв біляву її голівку в свої руки й пильно подивився в очі. Яка вона сумна — і оце біле личко, і оці глибокі голубі очі!

— Поєсіс, — спитав я, — ти нещасна? Яка ти бліда, люба моя! *Ти страждаєш? Ти плачеш?*

— О, якби мені судилося тільки плакати... Але не будемо про це, Томо! Сьогодні ми, може, бачимося востаннє...

— Востанне? Ти мариш, Поесіс! Востанне?

— О любий мій, аби ти знав, яка я нещасна. — Вона глянула на мене повними сліз очима, прибрала білими руками чорне волосся з мого чола й опекла його гарячим поцілунком. — Яка я нещасна, навіть не можу тобі передати цього... Я тебе мушу просити іменем твоєї матері, іменем цього чистого янгола — забудь мене! Забудь, Томо, щонайменше до моєї смерті... А коли я помру...

— Поесіс, ради бога, скажи мені, що це означає? Скажи, Що?

— А що я можу сказати? Нічого. Давай не будемо більше про це... Забудьмо. Який ти красивий сьогодні! Волосся в тебе — ніби ебенове, очі — мов чорні діаманти! Який красивий мій коханий... Мій коханий? Ні, не мій...

— Не твій, Поесіс?.. Ти не моя, мій білий янголе? Слухай, може, ти плакала, що мене довго не було, і тому говориш, що я не твій? Поесіс, скоро наша батьківщина належатиме нам так само, як і нашим ворогам; тоді ти станеш моєю дружиною, прекрасною моєю дружиною — мавкою в моєму саду, хранителькою мого родинного вогнища, мамою моїх дітей! О, яка ти вродлива... як ми тебе будемо любити... я й мій старенький тато, каменярь! Ти витиратимеш пилюку з моїх книжок, адже я буду натхненним працівником, ти розгладжуватимеш своєю ніжною білою рукою зморшки в мене на чолі, твої поцілунки просвітлюватимуть його! А я тебе любитиму, любитиму тебе так, як вітчизну, як Бога, Поесіс!

Над смугою квітів роїлися нічні метелики... розквітлі дерева нахилили переобтяжене білим і рожевим цвітом гілля на наші голови — п'яний запах весни виловлював свіжим незайманим подихом наші груди, я, припавши до вуст Поесіс, впивався її диханням, вона ж, напівзаплющивши очі, не чинила опору моїм сумним ласкам... і тільки місяць, мов ніжне срібне світило кохання, пильнував нашу довгу любов!

Наступного дня я, щасливий, підвівся зі свого твердого солом'яного ложа і, накинувши пальто на плечі, пішов бродити по вулицях міста: в петлиці — трикольорова національна розетка, на голові — трохи збитий набакир капелюх із широкими крисами, обличчя — бліде, стомлене, усмінене, я тягну за собою ціпок по дрібній бруківці, насвистуючи крізь зуби арію, не пам'ятаю вже з якої опери.

Зненацька ззаду почулися журливі звуки похоронної музики. Я повернув голову, зупинився й скинув капелюха. Обличчя моє мимохідь стало сумне. Услід за покійником рухалась карета, і в ній я побачив жінку в довгій сукні з чорного шовку. Дуже знайоме мені бліде обличчя, обрамлене золотим волоссям. Чи міг я не впізнати його?.. Це була вона... Поесіс!.. І все-таки це не могла бути вона. Смертельна блідість, світле волосся, її лице... але вона — і така розкіш?.. Адже вона дуже бідна!..

А в другій кареті? Хто там? Два найрозбещеніші в місті dandy^[4], вони реготали в похоронній процесії — одягнені в тісні штани для верхової їзди, в бузкових сюртуках з червоними зав'язками, в голубих жакетах, у широкополих капелюхах, і в кожного по два годинникових ланцюжки. Їхні сухі мавп'ячі мордочки аж заходилися від цинічного сміху, хоч його, здається, й не міг би викликати похоронний кортеж.

Розгубившись, втративши всяку здатність зважувати свої думки й відчуття, я йшов за

процесією до церкви. Величезна юрба зібралася біля входу і всередині. Я пробився вглибину, безжально розштовхуючи ліктями всіх, хто заважав мені. Було, мабуть, щось дивне в моєму непритомному погляді, в тому, що я не зняв капелюха, зайшовши до церкви, в тому, що мої кулаки були стиснені, а зуби скреготіли від дикого сміху. Усі, розступаючись, дивилися на мене.

— Божевільний! — прошепотів хтось так голосно, що я його почув, але в клекоті свого хвилювання сприйняв цей голос за власне марення, бо я навіть не помітив, що опинився серед людей... навпаки, мені здавалось, ніби я сам-один, охоплений спазмами якогось жахливого видива, — не бачив нічого, крім труни, що гойдалася, ніби пливла в повітрі попереду, не бачив нікого, крім неї, а вона заливалася слізьми, і якийсь чоловік розраджував її, втішав, узявши за руку. Вогненні очі воскових свічок танцювали в церковному повітрі, мов брудні червоні зорі... покійник із відкритої труни криво усміхався мені, холодні стіни церкви щирились до мене огидними порепаними личинами з чорними очима й страшними головами, аж перекошеними від шалу!

— Хто цей чоловік? — закричав я щосили, хоч горлянку мені стиснув дерев'яними пальцями невидимий демон...

Я кинувся до нього... але якийсь могильник ударив мене кулаком по голові, аж мені з очей посипались зелені іскри, і я непритомний упав на спину.

Не знаю, скільки так тривало, бо отямився я на кам'яній лаві у кутку церкви, а біля мене сидів Йоан!

— Хто цей чоловік? — були перші слова, які я спромігся вимовити.

— Хто?.. Хіба не однаково... той, хто її утримує... якийсь граф чи що!.. Та ну її до дідька... хіба вона не жінка? Хіба вона може бути інакшою, ніж вони всі? Ходімо звідси! Він допоміг мені звестися на ноги. Узявшись попід руки, ми вийшли в церковні двері, де стояли якийсь священнослужитель та два обірвані жебраки. Ми пішли вулицею вгору до Йоанового помешкання.

Кімната його була маленька й темна, темрява посилювалася від того, що на всю стіну висіло велике чорне полотно, посеред якого білів хрест. Але вся кімната загалом дихала витонченою елегантністю та артистизмом і дуже контрастувала з обірваним занеханням одягом господаря. Переплетені книжки з золотими обрізами стояли в ряд на столі, застеленому червоною скатеркою, на ній же такі були розкладені олівці, пензлі, палітри й фарби в коробках або вичавлені у великі морські скійки.

Я впав на якийсь стілець, байдуже глянувши на все це, хоча, якби був у іншому стані, воно мене, мабуть, вразило б. Обіч чорного полотна звисала біла китиця на такому ж самому білому шнурку...

Йоан підсунув ближче до мене ще одного стільця й сів, його груди були якраз біля мого правого плеча, він, обнявши мене рукою за шию, схилив голову мені на плече й прошепотів на вухо:

— Я порвав усілякі зв'язки з життям, сьогодні рву дружбу з тобою, рву зв'язок любові з тінню — із згадками про Софію. Томо, віднині я вже не належу собі. Я йду й залишаю тебе тут... Лле перш ніж піти, я хотів би показати тобі, в чому полягає божевілля мого

життя, бо ти ж не знаєш, що я художник...

Він підвівся, смикнув білий шнур на чорному полотні, і я побачив на стіні портрет — він видався мені живим. У тому етапі, в якому я був тоді, він і справді був живий. Це була Софія. Її попелясте волосся, укладене короною, височіло, мов цитадель, над чолом, глибокі чорні очі горіли, обличчя вражало блідістю, тонкі й сині губи ледь розтулені... так, це була Софія... в усій своїй неперевершеній вроді...

Йоан згорнув руки й дивився в екстазі на цей великий, на повен зріст, портрет... Очі його горіли, губи тремтіли, а я сидів, переляканий, отетерілий, і тільки дивився, неспроможний осягнути, на те, що відбувалося переді мною: портрет видавався живим, реальним, а Йоан — лише мертвою тінню, в якій горіли й жили тільки очі.

— Бідолашний живий портрете, нікчемний витворе моєї уяви! Як важко було скласти тебе з хаосу болю та відчаїв, і як це жорстоко — розбивати тебе зараз об холодну скелю мого пробудження! Але я тебе знищу... бо ти — єдине, що пов'язує мене і з нинішнім життям, і з минулим.

Він вихопив з-за пазухи коротенький кинджал і перехрестив гострим вістрям увесь портрет, відтак полотно враз скрутилося в усіх чотирьох кутах позолоченої дерев'яної рами і під ним забіліла гола стіна. Йоанові очі були сухі, усмішка гірка: перемога далася йому важко.

— Томо, — сказав він, — я Гіду, одначе не вимушую тебе слідувати за мною. Ти залишайся тут, у моїй хаті (за неї вже заплачено на три місяці вперед), тут тобі буде добре, ніхто тебе не турбуватиме, ти зможеш жити так само, як жив я, повністю віддаючись своєму божевільню — малюванню. Повіз давно вже чекає мене... прощай!.. А наша дружба... вважай, що її ніколи не було, і втішайся цим.

Він ще раз потряс мені руку і злетів сходами вниз. Хрюснули двері вслід за ним, я впав на ліжку і, глибоко зарившись обличчям у подушки, віддав себе на розтерзання найжорстокішому болю.

Скільки пролежав отак, у безпам'яті, не знаю... Коли отямився, надворі вже була глупа ніч, дзигар вибив другу по півночі. Я засвітив свічку і, стрибнувши до понівеченого портрета Софії, спробував з'єднати полотно... але все намарне.

Біля каміна лежали накидані абияк дрова. Я розпалив вогонь, підтягнув невеличку червону кушетку ближче до вогню, маючи рішучий намір закрити каглянку раніше, ніж погасне вогонь, учадіти й таким чином покінчити з собою.

Я погасив свічку, всівся перед полум'ям, яке, мов червоні язики дракона, лизало челюсті каміна, і, витягнувши ноги та опустивши голову на груди, втупився в вогонь. Усеньке моє життя видавалося мені якимось неймовірним божевільним сном, безглуздим і безцільним, мені ввижалося, ніби в омахах полум'я згорають усі мої думки, мої дні, мої мрії про щастя.

Коли дрова перетворилися на величезну купу вугілля, по якій перебігали сині світлячки, я закрив каглянку і, зручніше вмостившись перед каміном, заплющив очі, щоб заснути вічним сном. За вікном люто завивав вітер і сік дрібненьким холодним дощем по вікнах... Вітер і хмари, грім і дощ ніби справляли дикий шабаш у чорному

огромі захмареного нічного неба. Під одноманітний, хоч і сильний шум вітру я заснув і відчув, як чад паралізує мій мозок...

Я помирав! Але враз опинився в зелених, мов смарагд, кодрах, де кожен камінь був із смирни, а джерела — чисті і святі. У деревах янголами виспівували солов'ї, на стежках блукали прозорі щасливі постаті й губилися в тем-навій зелені священних дібров. Віддалік бовваніла золота діброва, яка шумом свого листя навівала чарівну тиху мелодію, схожу на шум засинаючих хвиль. Поміж усіх цих святих і білих тіней тільки я мав плоть...

Не знаю вже, скільки блукав я по лісі, аж поки набрів на річку із срібною водою, а на ній острів, весь зарослий гаями й садами, посеред них височіла до неба церква з круглими банями — всі вони покриті кованим золотом, яке виблискувало так, що сонце в чистому небі віддзеркалювалося в найбільшому куполі храму. Край берега стояв золотий човен... Я сів у нього і, розрізуючи веслами срібні хвилі річки, дістався до острова. Тут стояла цілковита тиша — пі спів птахів, пі інші звуки не порушували її, тільки від храму долинала тиха, сумна, похоронна пісня, ніби приглушений плач біля смертного ложа. Я зайшов через золоті ворота в храм. Підлога там була вимощена білим, мов молоко, мармуром, високе склепіння стояло на золотих стовпах... іконостас із великими світлими іконами, де на срібному полотні ніби витиснені неземної краси святі й ангели, у вівтарі — мармуровий столик із святими дарами...

У храмі внизу не було нікого, тільки вгорі на хорах черниці співали похоронний псалм... І тут я побачив, що в двері заходять, тримаючи свічки з білого воску, бліді постаті в довгих білих покривалах, накинутих на голови — обличчя в них були такі бліді, що аж зливалися з білою одіжжю, і тільки згаслі, мов скляні, очі сумно поверталися в орбітах. Постаті тихо-тихо посувалися аж до середини храму... Я, перестрашений, сховався за золотою колоною. Поміж них я побачив одну тінь... то був старий з білим волоссям, з виснаженим лицем, свічка його горіла, а він, стиснувши зуби, дивився на полум'я свічки незмигним поглядом... Мені здалося, ніби я його знаю...

Прямо переді мною, спершись на колону, стояла бліда дівчина з обличчям ніби з голубого мармуру... вона сумно всміхалася мені й манила рукою... Це була Поесіс...

— Поесіс! — закричав я... і розплющив очі.

Вогонь ще не згас... але вікно було відчинене, і вітер люто завивав крізь нього. "То, мабуть, вітер відчинив його", — подумав я й пішов зачинити. А коли повернувся назад, то побачив...

Тіло... тіло можна вилікувати легко, але в мене несамовито страхітливо боліло серце. Все, що мені нагадувало про неї... про зрадницю, я кинув у вогонь, і він його проковтнув, так само як проковтнув моє серце й життя. Блідий, мов тінь, я тинявся попід міськими мурами, радше мертвий, аніж живий. Щоби мої глибоко запали, білки очей пожовтіли, а зіниці згасли, нечесане волосся в безладі спадало на брудний засмальцьований комір — отак я й ходив поміж чужими людьми, байдужий до них, і коли ненароком прибивався в міський сад, де розчервонілі пики весело хихотіли докруг, я, заховавшись серед дерев, думав, що це злі духи-одноденки насміхаються з

мого горя. Іноді здавалося, ніби навколо мене сміються мертвяки, пофарбувавши жовті обличчя рум'янами — і це робило їх ще страшнішими, ще мертвішими завдяки контрастові поміж справжньою смертю й розмальованою підrobкою під життя.

Іноді я ловив себе на тому, що годинами підряд дивлюся в дзеркало й корчу самому собі гримаси, а отямившись, здригаюся від страху, впевнений, що вже збожеволів. Найбільше боявся я божевілля; мені було страшно збожеволіти.

Іншого разу я так само, не знати навіщо, годинами дивився на сонце, і очі мої, осліплі від його теплого світла, нездатні вже були розрізнити нічого, окрім сизого хаосу — сизо-багряного хаосу, і цей сизо-багрянний хаос починав крутитися в мене перед очима, аж поки я отямлювався, лежачи на польовій траві, отупілий, позбавлений розуму. Отак я часто лежав, зарившись у духмяну голубу траву, маленькі метелики роїлися над квітами, тепле сонце гріло мені в потилицю, все було прекрасне, так як буває тільки літніми днями... Та я не думав про це...

Цілими днями я міг тинятися по полях, аж поки натикався на річку. Там, сівши на дерев'яному мості, дивився на жовті хвилі, які нуртували із жалібними схлипами, мов змучена моя душа, розбурхані і тьмяні, наче змертвіле моє серце. Кришталево-прозора джерельна вода не подобалась мені — коли я натикався на неї, то починав каламутити її ціпком, аж поки, перемішана з чорним мулом, вона ставала живим відбитком моїх думок.

Звісно, так не могло тривати вічно. Ще місяць такого життя, і — я це знав — я помер би... Правду кажучи, смерть мені була байдужа... хтозна, чи там, у землі, я не був би щасливіший... але я мав старенького тата, і моя смерть загнала б його у могилу.

Одного чудового літнього дня я зв'язав вузлик, узяв його на ціпок, а ціпок перекинув через плече й подався битим шляхом. Ішов поміж дозріваючих нив... Ниви пахли й перекочували хвилі сонячного тепла... я зсунув бриля на маківку, оголивши чоло, й почав насвистувати одноманітну пісеньку, і тільки великі блискучі краплі ноту стікали з чола по обличчю.

Я йшов, не зупиняючись, цілий день до вечора. Сонце хилилося до заходу, в повітрі потягло прохолодою, ниви ніби задрімали під свій заколисуючий шерхіт, на дорозі з'явилися люди — вони поверталися а поля: чоловіки я косами за плечима, дівчата з горщиками й дерев'яними відрами в обох руках. Повільно ступали в ярмах воли й рипіли підводи, а румун, що йшов поряд з ними, ляскав нагаєм і вигукував своє вічне: "Г'ен-го!.." Сховавшись між берегів, дрімав Муреш, на ньому поскрипував під вагою підвід місток, складеним із човнів, по тому містку пішов і я...

Вдалині заміри мої рідні гори, старі велетні з кам'яними чолами, розпанахуючи слабкі й безсилі супроти них нерухомі освітлені хмари.

Одна по одній тремтливо спалахували в безмежній голубині неба то в високості, то зовсім низько над землею зорі, і місяць, світлий їхній князь, блідий, мов наречений, розрізував срібним серпом тоненькі прозорі хмари. Дедалі важче порипували підводи з деревом, які спускалися з гір; лісоруби сиділи, скулившись, зверху, або йшли поряд, наспівуючи старі й сумні, мов спадок минувшини, дійни. Все чарувало мене — і ясний

місяць, і золотисті зірки, і сумовитий наспів, і дрімотливі поля, і старі кам'яні велетини-гори попереду, які зараз були ніби увінчані зорями, що тремтіли над їхніми чолами.

Я йшов, не спиняючись, білими стежками, що перехрещувалися на полях, подекуди ще не dospілих — ішов, аж поки добувся до зарощеного підніжжя гір. Далі вів кам'янистий гірський плай. На деяких пагорбах спалахували вогнища, я бачив біля них людей, жителів кодрів, які покривали чорнозеленою мантиєю плечі гір; вряди-годи трембіта виливала свій сумний біль; біля інших вогнищ мені ввижались дівчата й хлопці, які водили танець, а в далеких кодрах хлопці-зухи насвистували крізь зуби або виводили губами на зеленому листі проникливу вогняну дойну. А я йшов уперед під кам'яними стінами гір вузькою стежиною, яка весь час бралася вгору, то сям, то там перегороджена каменюками, що скотилися з гори й зазмерли посеред стежини. Я перестрибував через них і простував, не спиняючись, аж поки зайшов місяць, згасли вогні, зазмерли пісні, а крайнебо на сході зарожевіло, провіщаючи новий день. Прохолодне ранкове повітря заходило мені в груди, я відчував, як терпне від холоду горло...

Ось, нарешті, й моє село — з маленькими, критими соломою, хатинами, розкиданими на кам'янистому схилі гори, воно здавалося скупченням орлиних гнізд. Я проминув центр, пройшов повз низеньку дерев'яну церкву й аж на протилежному краю зупинився біля врослої в землю бідної халупи свого тата. Крізь підсліпувате вікно мріло світло.

Я відсунув дерев'яний засув на розсохлих дверях і зайшов усередину. У печі ще догоряли зо дві маленькі головешки, тато спав на дерев'яному полику, який стояв урівень із піччю. За піччю було ще одне ліжко, мамине, покрите ліжником, над ним висіла старенька потьмяніла ікона матір-божої, перед іконою горіла маленька лампадка з олією.

Я, не будячи тата, ліг на мамине ліжко й одразу ж заснув, бо дуже втомився.

Вдосвіта, ще тільки-но благословлялося на світ, у хижці проспівав півень, і я крізь сон почув, як тато встав, злив собі на руки з цеберки, вмився, перехрестився й, тихенько пробубонівши молитву, узяв свій каменярський молот під лавою й вийшов надвір, навіть не оглянувшись і не побачивши мене в запічку.

Лише під обід пробуркався я зі свого глибокого сну без сновидінь. Хтось порався в хаті й біля печі. То була моя двоюрідна сестра — вона, накидавши хмизу в піч, варила обід.

— Це ти, Фініцо? — спитав я, вийшовши й міцно цілуючи її личко.

— Ой, лишенько! — сказала вона, усміхаючись, приклала пальця до губ і окинула мене поглядом від голови до ніг. — Як же ти виріс... Ти глянь! І борода, і вуса... Тільки щось ти блідий дуже, братику, чи не закохався, часом?

— Ти не знаєш, — сказав я, дивлячись в її іскристі невинні очі, — і не можеш знати, скільки я вистраждав.

Якою вродливою стала моя двоюрідна сестричка! Біле личко, рожеві щічки, густе каштанове волосся, яке спадало двома важкими косами на спину — гладеньке, з рівненьким проділом, великі карі очі — вони здивовано й допитливо оглядали мене,

дуги брів зійшлися на перенісці, носик ніжний, мов у знатної дами, підборіддя кругленьке, повне, а коли вона усміхалася — на ньому з'являлися дві кокетливі ямочки. Біла кохта з вишитими широкими рукавами, запаска чиста, нова, а ноги босі. Чим довше я дивився на неї, тим вродливішою вона видавалася мені, і я поцілував її ще раз.

— Ого! — сказала вона, усміхаючись. — Ти так накидаєшся з поцілунками, ніби я твоя... але на чужий коровай рота не роззявляй, паниченьку!

— Ти глянь, яка вона! — завважив я. — Я не хотів тобі зла... І потім, не задивляюсь я на твої оченята... хоч вони й дуже красиві...

— О, чудово! Прийшов мій двоюрідний братик до нас і найперше, що він мені сказав, що в мене погані очі! Чудово!

— Але ж...

— Облиш, я ж знаю... Панич жили в місті... В тамтешніх панянок очі кращі, ніж у мене, ясна річ, — сказала вона й зайшлася сміхом, взявшись у боки, ця язиката, з перлистими зубами донька Єви.

— Якби ти знала, Фініцо, — сказав я напівжартома, напівсерйозно, — про мою любов...

— Любов? — швидко перепитала вона. — Про яку любов? — І здивовано скинула бровами. — Яка любов?... Скажи мені... дуже прошу! Будь ласка, братику! — додала, надувши губки й дуже граційно опустивши очі, так що вони тільки поблискували на мене з-під вій.

— Сядь ось тут на ліжко біля мене, — сказав я, хапаючи її за руку й силкуючись посадити, мов неслухняну дитину... сам я сів поряд із нею, глибоко зітхнув і почав розповідати про свою любов та своє нещастя.

Вона дуже серйозно й по-дитячому уважно слухала, а коли я перехоплював її погляд, то бачив, що очі її виповнювалися слізьми.

— Бідолашний братик, — сказала вона й поцілувала мене ніжно й по-юному невміло.

Горшки в печі закипіли.

— О! — сказала вона, ніби спам'ятавшись. — Треба нести їсти твоєму батькові! Ми побачимося сьогодні ввечері, і завтра вранці... — сказала вона, пораючись біля горшків, потім узяла два найповніші, усміхаючись очима й вустами, вийшла в двері й пішла селом.

Невдовзі по цьому прийшов і мій тато, бо дівчина сказала, що я вдома. Він стиснув мене в обіймах. Голова його побіліла ще дужче, зморшки на чолі й на обличчі стали ще глибші — ось і всі переміни, які я помітив, — але й того досить, щоб зворушити мене до сліз.

Так і почалось моє сімейне життя-буття, одноманітне й незворушне, мов сама смерть. На горищі я знайшов книжку з червоним обрізом у шкіряній оправі, поїдений міллю — у ній було кілька оповідок, переписаних від руки, давнім письмом, кожна заголовна літера виведена червоним... нечіткий спомин про того старого священика, який номер багато літ тому. З цією книжкою в руках я від ранку й до вечора вилежувався в затінку на призьбі під хатою й машинально розгадував старовинні слова, або втуплювався очима в почорнілі балки під стріхою, аж поки відчував, що хтось хапає мене й затуляє

очі... то була Фініца, вона клала мою голову собі на коліна, починала загадувати загадки, розповідати байки, або ж півголосом наспівувала сільських пісень із хори чи поспівки, не випускаючи з них жодного слова. Цілий вечір голова моя лежала в неї на колінах, аж поки поверталася з гір, сито мукаючи, худоба, корови повагом несли важке від молока вим'я, а тронки ліниво й меланхолійно видзвонювали в ніжному вечірньому повітрі.

На просторах Трансільванії палахкотіла революція, але мені було байдуже до всього: я був мертвий для життя... Цілковита байдужість, ліньки думати, ліньки відчувати, найглибше й найідіотичніше отупіння — ось що зробила з мене любов до жінки. Навіть саме ім'я — Поесіс — не могло вже викресати в мені жодного почуття. Це було щось, що давно вже померло для мене, я його давно забув, і мені важко було його пригадати, бо душа моя оніміла, а розум висох...

Настала осінь і визолотила кодри на плечах старих гір, на їхніх вершинах дедалі частіше з'являлися тумани — врешті одного дня ми зустрілися з першими сніжинками, які невагомо ковзали, мов блискучий пух, у туманному й прохолодному гірському повітрі. Селами прокотилася чутка, що румуни піднялися проти угорців, і Володар сивих кодрів та суворих гір скликає орлів з їхніх скелястих гніздовищ під прапор свободи. В холодному повітрі за' кам'янистих гір майорів триколовий стяг, жила свобода Трансільванії.

Однієї ночі я побачив величну виставу. На вершинах гір, на їхніх кам'янистих чолах один по одному загорялися, вибираючись дедалі вище, великі вогні — здавалося, ніби гори спалахують самі собою. Довкола вогнів збиралися групами люди, на їхніх плечах виблискували в повітрі списи... списи, зладновані з кіс, які згодом наганяли жах на наших ворогів. Обмотавши солом'яними перевеслами колеса й підпаливши, повстанці пускали їх з вершин гір і ті котилися з демонічною швидкістю, аж поки й губилися з гуком десь у глибині прірви, аж у серці землі. З вершин гір перекликалися й трембіти, наче мідні душі гір пробудилися й віщували кінець світові. А на верхах загорялися все нові й нові вогні, ніби червоні очі казкового велетня. Старі кодри глухувато потріскували від морозу, зорі й місяць видавалися ще блідішими на небі, а небо ще сірішим. Це було одне з тих величних видовищ, з тих велетенських картин, які тільки Бог може намалювати на простертому полотні всесвіту перед спантеличеними очима і впокореними серцями.

Революція тим часом уже вступила в гори. До нас, підгірнії, приходили гонведи, щоб рекрутувати юнаків, але вони давно вже подалися до Янку. Поважніші люди сподівалися, що я очолю їх, але я в своєму стані був байдужий і нечулий до подібних справ. Однак у село часто навідувалися посланці Янку, іноді цілі загони зупинялися в нас на нічліг, щоб зникнути вдосвіта з-під самісінького носа гонведів.

Однієї ночі я почув по сусідству стрілянину. Стривожений, підхопився з ліжка, вийшов надвір і поглянув через паркан, тримаючись за його кілки, на сусідню хату. Хату оточили гонведи, кілька з них гатили прикладами рушниць у двері, намагаючись висадити їх.

Зненацька у вікнах хати блиснули постріли, почулися крики нападників — двері швидко розчахнулися, і з хати вискочив простоволосий юнак із шаблею в зубах, тримаючи в витягнутих руках по пістолету, і одразу ж розрядив їх у голови тих, що стояли біля дверей. Услід за ним із хати ринула юрба людей, озброєних списами. Колючи направо й наліво, проклавши собі дорогу, вони розсипались і сховались за скелею, тільки зблискували, зникаючи, цівки їхньої зброї, посилаючи прощальні постріли в тих, що зараз метушилися біля хати.

Мені здалося, ніби я знаю цього простоволосого юнака. Хоч я й бачив його лише при зблисках пострілів, все одно був певен, що це не хто інший, як Йоан.

Я повернувся до хати й знову ліг, однак не міг навіть заплющити очей від думок. Якщо це справді Йоан... а це ніяк не виходило в мене з голови... отже, якщо це справді він, то рішення моє ставало ясне... я повинен іти разом з ним.

Я перевертався в ліжку, ніби всі демони ввійшли в мою розбуркану душу, мене мучили сни наяву... сни з залізними кігтями. Я крутився на всі боки, повертався до стіни... але стіна була розмальована червоними ликами, схожими на дерев'яні ікони в старих церквах, я повертався до печі, але вугілля, що сизо жевріло там, видавалося червоними очима демона, які жахливо крутилися, а в зеленкуватому диму, що вився вгору, я вбачав розпатлане сиве волосся розлюченої фурії. Я заплющував очі, щоб прогнати ці видіння... Нарешті сон подолав мене, але під час сну в мене боліла голова й шалено калатало серце. В мозок мені впився якийсь дерев'яний кіготь, на груди ліг камінь, хтось ніби душив мене, стискував довгою страшною рукою й жбурляв у темну безодню, куди я довго-довго падав... І там, поміж небом і пеклом, побачив кам'яний гостряк зламаної скелі, на яку я мав упасти. З жахливим криком сіпнувся, щоб хоч трохи змінити напрямок падіння тіла, але тієї ж миті вдарився об скелю, і мене пронизав страшенний біль... я розстрошив своє тіло об неї... І — прокинувся...

Я справді впав... але тільки з ліжка. Вогонь ще мерехтів у печі, перед іконою божої матері блимала маленька лампадка, освітлюючи її святий лик. Осінивши себе хрестом, я хутенько підвівся.

Про те, щоб заснути, не могло бути й мови, але й сидіти в хаті я вже не міг; тож і вирішив підкоритися своєму першому поривові — піти світ за очі. Я підкинув хмизу в вогонь, він весело затріщав і запалахкотів, викидаючи іскри. Підсунувши ближче до вогню низенького стільчика, взяв у кутку хатинки батькову косу і, присівши на стільчик, почав при світлі полум'я ретельно обтісувати ножом кісся, щоб перетворити його на спис.

Я припасував косу, аби вона рівно стриміла на кісці, потім, узявши кам'яний брусок, почав гострити лезо, особливо кінчик коси, аж поки він став гострим, мов бритва — попади на нього волосина, то розсіклася б навпіл.

На щастя, тато спав так міцно, що не чув ні того, як я гострив косу, ні того, як потім, діставши з-під ліжка два довгі заіржавілі пістолети, набив їх рушничним порохом із волового рога й засунув за пояс, накинув на себе старий сіряк, на голову надів смушеву шапку, поклав спис на плече й вийшов з хати.

Надворі було холодно, повний місяць плив по голубій пиві неба. В сусідній хаті, де сталася сутичка, двері були відчинені навстіж, посеред хати на землі горів великий вогонь, розпалений солдатами, самі вони, з люльками в зубах, сиділи, вмостившись на сіні, відклавши вбік рушниці; на вогні кипів великий горщик, солдати, вряди-годи перекидаючися словами, спльовували то в вогонь перед собою, то вбік. Обличчя в них люті, звірині. Їхні осідлані коні стояли надворі, прив'язані до паркану — серед них був один розгнздуаний, бо хрумкотів кинутим йому сіном.

Я обійшов хату ззаду, шаснув біля сірого коня, обминувши розчинені двері. Витягнув з-за пояса ножа й швидко перерізував поводи, прив'язані до паркану, поклав руку на кінську гриву, миттю скочив у сідло і пришпорив так, що в сірого аж боки загули. Мов ошалілий, він звівся дибки, заіржав раз і рвонув з копита; я полетів крізь ніч, не оглядаючись, ніби мене ніс дух жаху. Позад мене гримнув постріл, куля свиснула біля вуха, але кінь з попущеними поводками, спонукуваний тільки ударами під боки, мчав, пронизуючи своїм гарячим спітнілим тілом холодне нічне повітря. Мене так підкидало в сідлі, що все в мені переверталось. Спис, якого я тримав на плечі, виблискував при світлі місяця і зі свистом розрізував пітьму, а гірське каміння віддавалося під кованими копитами коня білими іскрами та глухою луною.

Кінь ніс мене, не зупиняючись, і збоку могло видатися, ніби я лечу поміж небом і землею верхи на якомусь невидимому духові, на казковому драконові, в якого одна щелепа до неба, а друга до землі. Скільки я так летів, не знаю, аж ось кінь спіткнувся, а далі пішов тихше, важко дихаючи, з рота в нього клоччям падала піна. Я навіть не помітив, коли гори залишились позаду, і я опинився на рівнині.

Досі все відбувалося, ніби вві сні. Все, що я робив до цієї хвилини — робив несвідомо, гнаний якимось бажанням, котрого й сам не зміг би пояснити до пуття, якимось темним і безглуздим імпульсом. Тепер я протер очі й почав придивлятися. Позаду — гори, далеко попереду Муреш, збоку дедалі дужче розгорялося якесь містечко, підпалене з усіх боків. До нього годин дві їзди. Кінь мій стомився й міг іти тільки ступою. Я повернув його до пожару.

Нічне повітря ставало дедалі прохолодніше й свіжіше. Хоч небо й було чисте, маленькі голки снігу почали впиватися в обличчя й чоло, я стиснув коня каблуками, і він потюпав клусом. Вітер дедалі міцнів, почав проникати в усі пори мого блаженного одягу і розправляв крила швидше, ніж мій кінь прискорював клус.

Містечко горіло. Чим ближче я під'їжджав до нього, тим чіткіше чув віддалені крики, кінь біг швидше, вітер починав завивати й висвистувати, під його поривами омахи полум'я довшали й досягали неба. Вітер розлючено кидався в обійми вогню, а той розпластувався вусебіч над землею. Лунали такі розпачливі стогони й зойки, що навіть каміння, аби воно мало душу, мабуть, надірвалось би від болю, чуючи їх.

Палаюче містечко з'єдналося завдяки вогню й вітрові з небом, бо не можна вже було розрізнити, де небо, де земля. Полум'я летіло навскіс за поривами вітру... горіло повітря, зайнялося небо, і його голубе склепіння мало ось-ось завалитися. В просвіті між хмарами рудого диму заглядали лагідні тремтливі зірки, мов золоті оченята.

Земля, повітря й небо — все було охоплене вогнем...

Мій кінь, не гаючись, кинувся вперед, але спіткнувся. Неподалік містечка я спішився, поклав свій спис у придорожній рів, застромив у шапку червону пір'їну і, знову скочивши на коня, в'їхав на палаючу з обох боків вулицю містечка.

Дико гриміли ворожі барабани, падали будинки, охоплені всепожираючим вогнем, з тріском вилітали вікна і в їхні пройми вихоплювалося чорно-червоне полум'я з клубами чорного диму... шерех хат здавався бойовим порядком з палаючими головами, з повними диму й вогню очима. Чорні вулиці роїлися, мов мурашники, люди металися й кричали, деякі тягли й несли скриньки, перелякано витріщаючись на солдатів, які не знали, кого переслідувати — здобич, що вислизала, чи напіводягнених блідих жінок, що металися з розпущеним волоссям по вулицях, мов привиди... їхні чоловіки, кинуті під колеса підвід, або з проломленими головами лежали під охопленими вогнем хатами й посеред мощених вулиці., стогнали то сям, то там напівмертві... діти з заплаканими очима, затинаючись, кликали своїх мам.

З пістолетом у руці, у шапці з пір'їною, підганяючи коня, я їхав вулицею повз людські тіла, повз потрощені підводи й поламані скрині, з яких випадав одяг і якесь домашнє начиння, повз понівечені меблі, повз трупи тварин — їхав, мов дикун, крізь це жорстоке видовисько, крізь цю жахливу криваву драму, освітлену величезним вогнем пожежі. По один і по другий бік горіли ряди будинків — біла дрібна бруківка вкрита трупами й залита чорного кров'ю, всі люди охоплені жахом... унизу — смерть і піч, угорі — хмари і дим! Ось повна картина цього страхітливого видовища.

У мене тут був знайомий священик; я вирішив поїхати до нього. Як же я зрадив, коли, добувшись на темну, потопаючу в садах околицю містечка, побачив, що там нічого не горить. Сади, оточені живоплотом, поріділим від осені, тяглися вздовж дороги, і крізь їхню гущавину виднілися хати, ховаючись між дерев. Нарешті я опинився перед хатою священика. Ворота були розчахнуті й висіли обабіч на завісах. Вікна теж були відчинені, крізь них долинав слабкий жіночий стогін.

Зайти до будинку — означало наразити себе на очевидну небезпеку. Я підійшов до вікна й заглянув усередину. І що я побачив, господи ти мій!

У хаті було повно п'яних людей, вони з реготом і вигуками юрмились навколо середньої величини відкритої бочки. Праворуч на стіні від того вікна, в яке я дивився, висіла дерев'яна рама з врізаною іконою божої матері, перед нею горіла маленька лампада наполовину з олією, наполовину з водою. Ікони були обтикані сухими васильками й зів'ялими квітами барвінку. Під іконою стояв стіл з купою старих церковних книг у шкіряній оправі, деякі валялися на долівці. Були ще й інші ікони і в цій кімнаті, і в другій, меншій.

Священик був повішений на великому залізному гаку над дверима... Очі його страшно вирячені, з рота на бороду спливала сиза смертна піна, руки зв'язані спереду. Поряд із ним, зіпершись на стіну, стояла його донька, бліда, мов крейда, з великими сизими колами під глибоко запалими очима, великими й чорними — вони бігали, мов у божевільної. Темні покусані губи, розпущено чорне, як ніч, волосся, що спадало на

білу, наче з мертвого мармуру, шию, довгий чорний шовковий одяг надавали їй вигляду фурії гніву, закам'янілої від болю. Її сухі очі дивилися з якимось демонічним і божевільним презирством на розчервонілих від випивки людей, котрі, розвалившись на долівці, брутально розглядали її з нелюдською, тваринною пожадливістю.

— Хо-хо!.. — рывкнув однієї із них — низьколобий, з червоним, оплилим зід жиру обличчям, з маленькими зеленкуватими очима й червоним, мов вогонь, волоссям. — Ого! Красива дівка... Чого ти дивишся так?.. Що ми повісили твого таточка?.. Проклятого попа? Та смійся ти з нього... Що тобі до нього?.. Ти з нами... будеш моєю коханою, пташечко! Хе-хе-хе! — сказав він, ледве тримаючись на ногах. — Я тобі подобаюсь, дівчинко моя? Гарний, правда?.. Гарний хлопець... ставним народила мене матінка... трохи рудий... хе-хе-хе!.. але ж вродливі руді хлопці подобаються білим дівчатам... правда ж, подобаються?

При цих словах він підійшов до дівчини, рот у неї перекривився від жаху, а сама вона затремтіла, мов билинка... Він хотів покласти на неї руку... але вона впала на коліна... Прекрасна навіть у невітшному горі, вона звела свої великі очі, які могли б розчулити навіть мідне серце.

— Благаю тебе, — сказала вона, — вбий мене! Вбий, як і мого тата, і я тобі тільки дякуватиму.

— Хе-хе-хе! Дурненька!.. Що? Вбити тебе? Ти чуєш, Іштване, убити її?.. Ні, ні, ні! — додав він, дурнувато усміхаючись. — Тебе не можна вбивати!

— Не треба її вбивати! — загалдикали всі із реготом. — Вона буде нашою жінкою... Не треба її вбивати!

— Нашою? — ощирився канібал. — Ні, мені випало першому. Залиште мене разом з нею, а самі йдіть геть!

Усі попхалися до виходу...

Тоді, у якомусь жахливому відчаї, бідолашна дівчина розлючено метнулась і щосили вдарилась головою об стіну, але тільки оглушила себе і впала на руки канібалові, а той, без пояса, в розстебнутій на грудях сорочці, з-під якої було видно зарослі рудим волоссям груди, потягнувся брудним ротом з ріденькими рудими вусиками до її посинілих губ... Вона це відчула і останнім зусиллям вирвалася з його рук...

Я наставив пістолет у вікно, і в ту ж мить вона, розплющивши очі й побачивши зброю... випросталась, закам'яніла, мов живе втілення величного відчаю, на обличчі з'явився вираз гордої левиці, в очах спалахнув дикий блиск незайманості. Твердою рукою я натиснув курок... приціл був точний, бо з янгольською усмішкою великомучениці вона впала на землю. Гонвед з переляку випустив із рук глиняний свічник із довгою лойовою свічкою. В кімнату одразу ж убігли його товариші, засвітили свічку й, ледве тримаючись на ногах, витріщивши очі, обступили тіло бідолашної мертвої дівчини, розпростерте на землі.

Залишатись далі під вікном було небезпечно; я обійшов хату, заліз через вікно в сусідню маленьку кімнату, відділену від тої, де сталася трагедія, тільки дверима (на щастя, взятими на ключ).

Знайти ікону матері божої було неважко. Я швидко забрав її, забрав також лампадку й миттю погасив її. Як це водиться в сільських хатах, у перегородку між обома кімнатами була вставлена маленька шибочка, через яку я міг бачити все, що відбувалося в сусідній кімнаті. Мені не було страшно, бо я ніколи не чіплявся за життя, але на випадок сутички зараз дорого продав би його.

— Хо-хо! — сказав рудий мерзотник. — Здохла, грім би її побив, попівна! — І він штурхнув тіло ногою.

Дівчина справді була мертва... Чорний її одяг розметався по землі... великі очі заплющені — незважаючи на пережите горе, гірка, але велична усмішка освітлювала мертве безкровне обличчя, біле, мов саван. Руки, притиснуті до серця, яке я пробив кулею, затуляли рану, і по чорній сукні крапельками скочувалася кров. Дівчина була прекрасна... ця свята великомучениця, бліда й незаймана, яка лежала на землі біля отих сатанинських і звірячих водночас постатей.

Один із них штурхонував священика, і він загойдався, вимахуючи ногами то в той, то в той бік, другий підніс запалену свічку до його білої бороди, вона спалахнула й загорілася. Посиніла шкіра на обличчі старого почала тріскати, загорілися довгі білі вії, повіки скрутилися вгору, і від цього його ще блискучі очі люто витріщились і вступилися на здичавілих мучителів. Воістину жахливе видовище! Палаюча борода, чорне закіптюжене обличчя, очі вивернуті, роззявлений рот, повний піни, що кипіла на вогні... Скалічена голова мертвого повертала свої очі на вбивць і ніби сміялася з них, а вони в своїй тупості не могли збагнути сухого сміху покійного і відповідали йому диким реготом.

— Хе-хе! — сказав рудий, — Ви смієтеся з попа, а я з його дочки. Думаєте, вона втече від мене?.. Ні, ні, ні! Гей, дівко, вставай! Янош хоче тебе цілувати!

При цих словах він схопив мертву дівчину за руку й потягнув з кімнати, підмітаючи її чорним одягом запилюжену підлогу. Спершу я навіть не зміг уторопати намір канібала, а потім аж здригнувся від думки: ці люди справді такі блюзніри, що можуть поглумитися над тілом мертвої дівчини. Але одразу ж мені блиснула й думка про страшну помсту.

Роззутися — справа однієї хвилини. Приставивши за хатою драбину, я наносив на горище багато сухої соломи, розкидав її по всьому горищу й підпалив. Потім швидко спустився; в сінешних дверях знадвору стирчав ключ, я клацнув клямкою й повернув його швидше, ніж нестямно п'яні гонведи в хаті встигли що-небудь збагнути. Єдиним виходом для них залишалося відчинене вікно. Але в нелюдській люті я кинув під нього величезний оберемок соломи, потім, зірвавши з завісів одну половину воріт, затулив нею вікно й підпалив суху соломку, яка швидко спалахнула на повітрі. І аж тепер гонведи в хаті почали, здається, отямлюватися, бо заходилися шалено гатити в двері. Але двері були добротні, подвійні, з сухої смереки, збиті великими залізними цвяхами. Солдати кинулись до вікна, але там уже горіла половинка воріт, я ж тим часом кинув поверх неї другу половинку, а зверху — великий оберемок соломи.

Вогонь уже охопив дах, затріщали крокви, вітер роздував полум'я, подесятеривши його

в одну мить, і розпачливі зойки канібалів, живцем похоронених у полум'ї, скидалися на зойки грішників, засуджених до геєни вогненної.

Я, як був босий, сів на коня і, вдаривши його п'ятами, поїхав назад через містечко. Пожежа вже згасала, вулиці збезлюдніли, тільки трупи були скидані купами. Я швидко виїхав з містечка. Біля битого шляху забрав із рову свій спис, висмикнув червону пір'їну з шапки, пустив її за вітром і повернув коня до гір, хоч і не до свого рідного села.

Мій кінь уже геть стомився, він ішов повільно й спотикався, важко дихаючи, перечіплюючись копитами через великі камінці на стежці. Я просувався все глибше в гори, повітря ставало чим далі прохолодніше, але й небо світліло і жовтий лик місяця розтавав за сивим валом хмар. У голові моїй була пустка, перед очима миготіли всі кольори літа: червоний, чорний, зелений, жовтий, усе перемішалось в якийсь незбагненний крутіж, а в голові вертілося таке ж саме абсурдне безглуздя, схоже на думки ідіота. Від усього побаченого й пережитого я почував себе так, як, мабуть, може почувати тільки той, хто не спав кілька днів підряд, у кого потьмарився від безсоння мозок, і він, перебуваючи серед людей, марить наяву, розум його накладає на обличчя кожного знайомого грубі мазки, темний грим, похмурі відображення; тіні на стінах видаються йому обрисами людей, очам ввижається прозора вода, яка забарвлюється під його зором, а отже, у володіння душі не проникає незатьмареним, неспародійованим у внутрішній свідомості жодне поняття, яке сприймається почуттями. Мені ввижалося, ніби я пройшов через страшну казку, повну зміїв і жорстокості, а десь на протилежному її березі, в інших місцях блукали закохані у зелених затінках дібров, обличчя їхні сріблилися під променями блілого місяця, що всміхався крізь хмари, а самі вони були осяяні світлою печаллю кохання. Минула ніч видавалась мені безглуздим рицарським романом середньовіччя, але з ним не можна було співставити криваві картини з вогнем і чорним криваво-сизим димом, крізь які проглядали спотворені лики мертвих і сатанинські лики живих. Усе воно перемішалось в моїй розвихреній душі, з цієї мішанини народилося жорстоке отупіння думок і відчуттів, і мені хотілося тільки одного — заснути... Сильні натури найміцніше сплять перед катастрофою — одначе, думаю, що вони сплять міцно та глибоко й після катастрофи, бо ніщо не отуплює й не робить нечутливою людину більше, ніж подібні жахливі видовища.

Я вибрався на вершину якогось пагорба, де лежали валуни, мов білі сонні вівці, чию сріблясту вовну освітлював місяць, зліз із коня й прив'язав його до кривих вузлуватих гілляк якогось куща з пожовклим, зачепленим морозом листям. Потім, уже неспроможний ступити й кроку, натягнув свою шапку-бирку на вуха й на очі, ліг на купу сухого листя, підклавши камінь під голову, і заснув.

Сон, ясний світ для мене, світ, повний чистих, мов діаманти, променів, усіяних зірками, схожих на щире золото, повний соковитої тьмяної зелені лаврових гаїв — сон розчинив свої позолочені ворота і впустив мене в поетичні й вічно юні сади. І справді, гора, на якій я спав, видалась мені одним із садів Семираміди, верхній ярус його тонує у вічно

погідному світлі сонця, широкі пальмові алеї були посипані білим піском, повсюди блищали діаманти, навіть скелі пахкотіли запахом смирни, з тріщин жебоніли чисті, мов кристаль, потічки й пахли амброю — найдурманнішим нектаром Сходу. І все це над хмарами! Небо було чисте, смарагдове його склепіння на заході й на сході спиралося на зелене нуртуюче свічадо моря... тільки в одному місці небесна твердь прогоріла, там була велика дірка, з неї на землю падало каміння й уламки мурів, які одразу ж загорялися. Каміння падало градом на землю, ось воно вже утворило біля Муреша руїни пустельного безлюдного палаючого містечка, і в зяючих чорних вікнах його будинків дико висвистували холодні вітри.

Та ось світ враз ніби засіяв, дірка в небі зробилася більшою й ширшою, крізь неї над голубим склепінням, яке обіймало землю, прозирнуло ще одне склепіння, набагато вище, набагато ширше, воно було із щирого золота й чисте, мов золотисте проміння сонця, та й само це склепіння здавалося великим сонцем і охоплювало світ, отой, що над небом. Повітря теж виповнилося золотистим світлом — золотисте світло заповонило все. Я почув чисті й тихі звуки срібних арф у руках янголів, вони ширяли в срібній одежі, розправивши довгі білі крила, які вилискували в цьому безмежному царстві золота. Вони витали, мов ледь-ледь видимі духи, мов прозорі тіні з сизуватою, кольору мармуру, м'якою на дотик шкірою, очі в них великі й голубі, довгі чорні кучері спадали по шиях аж на довгий складчастий срібний одяг, який омивав їхні прекрасні безплотні тіла.

Серед тих тіней з великими голубими очима я побачив одну з чорними очима, була вона бліда, як і всі вони, але з виснаженим лицем, у довгому лискучому чорному одязі, зі складеними на грудях руками, вона ширяла в золотистому повітрі, великі, сповнені сліз очі були звернені вгору. Я її впізнав... Я вже бачив це чорне розпущене волосся, цю глибоку й величну журу, цей безмежний відчай, для якого єдина зоря — Бог, я вже бачив його... Небеса раділи, і лиш один янгол сумував... Це була Марія, донька старого священика, обоготворена, змінена на обличчі... Але вона ще здавалася мені великомученицьким духом румунської нації, блідим і заплаканим духом, для якого єдина надія — Бог, а єдина опора — небо.

Але холодний нічний іній ліг сивим сріблом на мої довгі чорні вії, і я проснувся. Місяць давно вже зайшов, небо померхло... далеко на сході піднімалася вранішня зоря, невмита й сонна, ледь зачервонивши темносірий небокрай. Я стрепенувся від холоду, підбив шапку з очей, підняв коня, який теж приліг і заплющив свої великі розумні очі. Він скочив, я сів верхи на нього і спрямував його до гір. Кінь мій ішов чим далі веселіше, бо рух був приємний йому й зігрівав його. Невдовзі зійшло сонце, і що вище воно піднімалося по небу, то теплішими ставали його осінні промені й зігрівали мені спину. Я зліз з коня — спис мій блиснув на сонці — і побіг босоніж поряд із конем по дрібній жорсткій гірській стежці.

На вершині пагорба сидів на осонні біля вгородженого в землю списа, розкинувши ноги, з люлькою в зубах вартовий румун, який охороняв гори. Я підійшов до нього.

— Здоров був, славний хлопче, — сказав я, поплескавши по шиї свого коня. — Ти не

скажеш, де мені знайти такого-то? (Я назвав Йоана.)

— Чому б не сказати? Це наш ватаг, — відповів чоловік, витрушуючи попіл із люльки.

— А ти не міг би мене провести до нього? — спитав я.

— Ні, — відповів він, діставши з-за пазухи білий кисет, що висів на шиї, і знову натоптуючи маленьким пальцем люльку. — Я не можу залишити цього місця, — сказав він, — бо маю стояти на чатах, а ти йди отак-о в долину і вийдеш якраз до табору.

При цих словах він дістав із-за пояса тоненьке шило, поштрикав ним тютюн і закурив, припаливши від білої тріски. Коли він затягувався з люльки, вуса його обвисли, очі наївно втупилися в люльку, аж поки вона нарешті розгорілася, мов вуглина. Кучерява овеча шапка сповзла йому на очі.

Я пішов, як мені й було сказано, в долину і невдовзі побачив великі багаття — довгі жовті язики полум'я жадібно лизали чисте холодне повітря, біля них кружкома сиділи люди, на довгих рожнах смажилися баранячі й овечі туші; збоку співали, з вигуками водили хору, б'ючи кам'янисту землю легенькими постоломи, а один чоловік, сидючи на валунові, награвав на бузиновій сопілці. Загальні веселощі, дим, що клубочився з багатьох вогнищ, створювали картину затишшя й спокою. Погляд мимохіть затримувався на котромусь допитливому обличчі з жвавими очима, а втім, у всіх тут були засмаглі обвітрені обличчя, глибокі карі очі, кучеряве, блискуче, мов воронове крило, довге волосся, яке обрамляло високі гладенькі чола, у всіх були чорні вуса, орлині носи, трохи випнуте підборіддя, як у давніх войовників. Буфі сумани звисали з плечей, розстебнуті білі сорочки відкривали засмаглі на сонці груди, за якими приховувались вільні серця. На всіх були білі в обтяжку штани, постолы з загнутими вгору носками, примоцовані до ноги чорною вовняною шворкою, зелені й червоні пояси, а за ними — ножі, кремінь і кресало, нарешті, висока, насунута на проникливі очі овеча кечула — ось загальний, при великій живій різноманітності, тип цих синів гір. Я спитав одного з них про Йоана, він махнув мені рукою на вогнище, трохи більше від інших... мовляв, ватаг там, але трохи прихворів. Я пішов до багаття, в якому горів, випускаючи багато диму, стовбур трухлявого дуплистого дерева; біля вогню лежав на ложі з сухого листя Йоан, витягнувши голі ноги до вогню, сіряка він накинув на плечі, так що обличчя його не було видно. Спис його ввіткнутий у землю, стримів залізним гостряком угору. Я прив'язав коня до ввіткнутого списа, а сам став на коліна в узголів'ї свого друга й тихенько потягнув рукою з нього сіряк. Великі Йоанові очі були заплющені, на тонких білих повіках чітко виднілися тоненькі сині жилки, обличчя бліде, як завжди. Я сів і довго дивився на нього. Нарешті потряс за руку, і Йоан розплющив очі. Спросоння він з меланхолійною лінькуватістю обняв мене і, м'яко всміхаючись, сказав:

— Ти тут?

Його спокійна усмішка видавала в ньому людину без пристрастей, обличчя його було святе, сказати б так — він зумів погасити в своєму серці все мирське.

— Як бачиш, — відповів я похмуро, щосили стискаючи його руку. — Як бачиш!

— Я не вірив, що ти здатний любити народ, бо тебе отупила любов до недостойної

жінки, — сказав він, обмотуючи ноги білими вовняними онучами й натягуючи на них руді постолі з телячої шкіри.

— Я не любив народ, — сказав я, гірко усміхаючись, — і може, ніколи його й не полюбив би, аби нинішня жахлива ніч не навчила мене любити його.

І я коротко переповів йому все, що побачив цієї ночі своїми очима — очима тілесними й душевними. З кожним моїм словом його великі голубі очі дедалі більше розпалювалися неприродним демонічним вогнем, а біло-бліде ніжне обличчя почало перекошуватися гримасами глибокого страждання.

— О людоді! — прошепотів він крізь зуби.

— Тому я й прийшов, — сказав я. — Як ще я міг вчинити інакше? Що я можу втратити? Життя?.. Нема нічого гидкішого, одноманітнішого, нуднішого, аніж оце життя... До того ж, я ситий ним. Дурнуватий сон. Я можу втратити душу?.. А хіба хтось може мати душу в такий час?

— Досить, хлопче, — сказав Йоан. — Досить! Наше життя справді не варте нічого, якщо ми не доб'ємося, щоб воно чогось коштувало... А щодо душі, то ми зробимо так, щоб вона коштувала дорого!

Його світлі очі спалахнули, гордовитий блиск осяяв його обличчя.

Невдовзі я вже почував себе своїм поміж цих людей. Натягнув на себе довгі штани, на ноги — легенькі постоліки. В цьому вбранні часто ходив уночі на вершини пагорбів, схожих при світлі місяця на вартових Риму, котрі, охороняючи залізні вершини Карпат, пильно вдивлялися на південь, думаючи про свою матір, вередливу біляву королеву, яка купає своє ніжне тіло в лазуровому теплому морі, чоло її короноване мріями про любов, а її повні і білі перса пестять голубі морські хвилі. Мама, яка заради своїх мрій забула на спалених старих вершинах Карпат свого сина з чорними орлиними очима і з шляхетним обличчям. Італія забула румунів... але румуни люблять Італію.

Зима минула в сутичках і злигоднях. Якби перерахувати їх усі, ці злигодні й сутички, то це означало б переповісти історію легіонів списників-повстанців, які після відступу імператорського війська з Трансільванії єдині залишилися вірні тронові, покладаючись на власні засоби — на свої відважні серця й на коси, міцно прикріплені до кісся.

Однієї ночі до нас прийшов селянин і сказав, що в маєтку угорського графа зупинилися дві роти гонведів і пиячать. Ніч видалася холодна, і ми дихали на руки, щоб зігріти їх.

Йоанові очі заблищали.

— До бою, дітки! — сказав він суворим голосом.

А дітки ніби тільки цього й чекали, бо скочили всі, де хто був — хто сидів, хто лежав, і схопили в дужі руки списи, що стирчали з трави. Невзабарі ми спустилися з пагорба й пішли навпростець через заросле м'якою травою поле до палацу, що бовванів серед просторого чудового парку. Усі його вікна світилися в густій темряві, і чим ближче ми підходили до нього, тим магічнішими вони видавалися.

Невдовзі ми вже опинилися біля огорожі парку. Бульдог почав був гавкати, розбуркуючи нічне повітря своїм хрипким валуванням, але за шумом пиятики, що панувала в палаці, за дзвоном келихів ніхто його не почув, і він, невдоволено

загарчавши, побрязкотів ланцюгом і потягнувся до свого встеленого соломою лігва. Аби не потривожити його, ми обійшли палац з другого боку й перебралися через огорожу. Палац був двоповерховий, балкон на другому поверсі виходив у сад, під балконом — нерівно вимощена плитами бруківка.

В усіх кімнатах на першому поверсі були накриті столи... Гонведи, поставивши рушниці під стіною, пили, сміялися, співали.

Я розставив діток, тих, що мали рушниці, біля вікон, і за моєю командою вони відкрили вогонь. Кулі засвистіли у просторих залах, бенкетуючі перелякано підхопилися; одні ще шкірилися своїй смерті... у других повипадали келихи з рук, а більшість, забувши і про зброю, і про все на світі, кинулися в двері.

— Вперед! — вигукнув я, висадив віконну раму й першим стрибнув до зали. — За мною! Усі, скільки їх залишалося в залі, були порубані. Ми схопили їхні заряджені рушниці і, біжучи по просторих, освітлених кімнатах палацу, знищували тих, що потрапляли нам назустріч.

На вежі палацу вдарив на сполох запізнілий дзвін, всередині рушничні постріли й розпачливі крики помираючих перемішалися з радісними вигуками наших вояків. Я з Йоаном кинувся по сходах на другий поверх. Двері з тріском розчахнулися, і ми потрапили в велику залу, яка виходила на балкон, крізь його шиби заглядав місяць, виринувши з-за хмар. Місяць освітив стіну, обвішану зброєю. Зненацька в темряві блиснули двоє переляканих очей... якийсь високий чоловік метнувся з кутка до нас. Витягнувши руку з пістолетом, я вистрілив і при спалаху пострілу побачив перекошене, але дуже знайоме обличчя.

— Це він! — закричав я розлючено.

То був коханець Поесіс.

Тої ж миті Йоан кинувся до нього, але граф, ухопивши його самого, однією рукою відчинив балконні двері, другою хотів був викинути його на камінний брук. Я блискавично відтяв шаблею руку, яка вчепилася Йоанові в груди... і мій друг упав разом із мертвою рукою. Другу руку з пістолетом граф спрямував мені в лоб. Йоан, підхопившись із підлоги, ударив його кинджалом у лікоть і підбив руку вгору, відтак куля свиснула в моєму волоссі. Йоан вчепився угорцеві в горло, а той вгризся в нього зубами, і хто знає, чи не пробив би він йому зубами черепка, та Йоан розмахнувся блискучим кинджалом і вгородив його ворогові в тім'я з такою силою, що ніж глибоко зайшов у мозок. Неймовірний крик — і все.

До зали вбігли наші люди із смолоскипами. Йоан упав на угорця. Я підступив ближче з запаленим смолоскипом. Оскалені зуби ладні кусати... гримаса жаху, розвалена голова... щелепи ніби вимелювали сизу отруйну слину, що спливала з кутків рота.

Я з невимовною ненавистю дивився на цього чоловіка, який забрав у мене все, а тепер був лише трупом. Дітки зі сміхом знімали зброю із стіни й ділили її між собою...

Спустившись парадними сходами, ми зайшли до великої кімнати, де стояли накриті столи; відчинили вікна, викинули через них усіх убитих і самі всілися за столи, так ніби й не сталося нічого, наче ми просто прийшли на гулянку.

Хтось, мабуть, подумає, ніби такого бути не може, але коли хтось знає, що революція й постійна загроза смерті роблять людину байдужою до власного життя, перетворюють убивство й боротьбу в нормальний стан людини, той зрозуміє не тільки наш стан, а й весь наш вік, де головне заняття народів — битви і грабунки.

Це один з багатьох випадків того року. Але я хочу розповісти про другий, який мені коштував дуже дорого.

На Муреші стояв плавучий млин одного саса, в якого ми завше купляли муку, а за те сас вимушений був мовчати перед угорськими патрулями, що нищили тут. Млин легенько погойдувався на Муреші, оглушливо-громохкі його колеса крутилися, мов два чорні дракони, котрі мили свої брудні дерев'яні кості в білій від піни річці, а сас, опасистий, з червоним, круглим, наче місяць уповні, обличчям, у брилі із широкими, мов стріха, крисами походжав у білому фартусі, засунувши руки в кишені, серед сили-силенної селян, що прибули з мішками млива, і кожен разом привіз цілий мішок історій, байок, новин, ото ж млин скорше нагадував ярмарок, аніж сільський млин.

Часто і я, невідомий нікому, сідав на мішок борошна, запалював люльку й, насунувши бриля на очі, вслухався в хихотіння дівчат, у мудрі оповідки стариків, у лайки чоловіків, у запаморочливо ніжне звучання древньої скрипки, яку старий циган примушував то сміятися, то плакати. Обличчя в нього смагляве й виразисте, борода біла, мов сніг, очі згасли й вицвіли од старості, голі волохаті груди ледь прикриті брудною сорочкою, руда овеча шапка така ветха, що крізь дірки в ній подекуди пробивалося сиве старече волосся: ось так і сидів він на поламаних колесах, кинутих у кутку млина, і оповідав не язиком, а струнами.

Стояв теплий день, і мої вояки, які мали зробити виправу в долину, вирішили переночувати в млині саса, а вдосвіта піти.

Черга помельників нарешті закінчилася, сонце й собі пішло за гори спати, старий циган поклав голову на млинове коло й задрімав, не випускаючи з рота запаленої люльки — так, мабуть, міг би спати імператор у м'якому ложі під балдахіном... Селяни позносили мішки на підводи, запрягли в ярма ситих волів, білих та круторогих, і, ляскаючи нагаями, погейкали хто в гори, хто в діл. Уже геть смеркло, скрипіння коліс подаленіло і вмовкло, тільки велетенський млин погойдувався на Муреші, змушуючи дзвеніти довгі товсті линви з липового лика, якими він був прив'язаний до берега. Сас опустився біля великих дверей млина на гладенький, мов лава, камінь і, припаливши люльку, задивився на вечірню зорю, яка саме сходила. Я сів біля нього, темрява дедалі густішала, коли враз десь далеко з невимовним жалем заспівала трембіта.

— Це вони! — сказав я, схопився на ноги й подався в поле, але, ступивши кроків сорок, оглянувшись, і мені здалося, ніби в сутінках біля саса стоїть гонвед і швидко щось роздивляється навсебіч. Але це мені, мабуть, привиділось.

У полі я зустрівся зі своїми вояками, серед них був і Йоан. Який вродливий він був того вечора... він так і стоїть у мене перед очима, ніби зараз бачу його. Накинутий на плечі сіряк, з-під нього видно білу ляну сорочку, обличчя бліде, але ніжне й сповнене доброти, великі голубі очі дивилися меланхолійно, довге біляве волосся, прикрите

широким чорним брилем, спадало на плечі... Він справді був вродливий, мов жінка — білявий, блідий, цікавий.

— Ті — ніби дівчина! — сказав я, обнімаючи його.

— А ти — ніби хлопець! — відповів він, нестямно сміючись.

Потиск його маленької холодної руки був такий дужий, що я зайвий раз пересвідчився — у його довгих, ніжних, білих пальцях лев'яча суть.

Ми всі разом подалися до млина. Привіталися з сасом, який відчинив нам ворота. Циган уже прокинувся й розказував, як замолоду хитро крав у сусідів курей, підвішуючи їх, зв'язаних за ноги, під сіряк, і йшов собі селом, насвистуючи, накинувши сіряк на одне плече, а людям навіть на думку не спадало, що він несе під сіряком. Сас голосно реготав, хоча мені здавалося, що сміється він силувано. Але ж це мені могло привидітись, так само, як ви вже знаєте, мені привиділось, ніби він розмовляв із гонведом.

Оскільки ми всі були втомлені, то одразу й повдягалися хто де у млині; мельник ще пововтузився трохи з мішками, загасив вогонь у кам'яній грубі та ліг і собі в нижній частині млина, біля коліс. Усі захропли, дехто з шумом і стогоном перевертався на мітках. Я ліг на простелений на підлозі сіряк поряд з Йоаном, він обняв мене рукою за шию та так і заснув. Я чомусь не міг заснути. Почув, як мельник устав, засвітив каганець і почав тихенько підніматися по драбині. Він ще не дійшов до нас, як мені здалося, ніби в вікно зазирнула сизим оком хижа цівка рушниць, втупившись у сонних людей. Я мовчав, заплющивши очі, але крізь ледь-ледь розплющені повіки бачив саса, який із каганцем підійшов ближче до нас і нахилився, ніби перевіряв, чиї міцно ми спимо. Обличчя його було жорстоке. Але саме тоді, коли він, так само навшпиньки, повернув до дверей, щоб відсунути великий дерев'яний засув, я скочив на ноги.

— Встати, діти! — закричав я щосили.

Миттю всі, хоч і сонні, і перелякані, були на ногах. Заціпенілий сас випустив каганець; безперечно, він уник смерті тільки тому, що каганець погас і запала цілковита темрява. В вікні гримнув постріл, але у відповідь йому — жодного скрику... себто, не влучило III в кого. У двері гримнули приклади.

— До бою! — срібно задзвенів голос Йоана.

Місячні промені ударили крізь шпарини в дерев'яних віконницях, і я побачив, як вишикувалися в ряд списи, а за ними, над плечима тих, що стояли в першому ряду, блиснули маленькі гірські рушниці.

Все це тривало якусь мить. Великі вхідні двері затріщали на завісах і впали всередину.

— Вогонь! — скомандував Йоан, і вороги, які ввірвалися в виламані двері, заволали, пересилуючи постріли й гавкання рушниць, — одні — поранені, інші — останнім смертним скриком.

— Вперед! — скомандував Йоан, і списники люто кинулися на великий гурт ворогів.

Я схопив сокиру й бив без жалю то обухом, то лезом в усе, що бачив перед собою.

Відкрили й вони вогонь, наші ряди поріділи.

— Вперед! — знову прогрімів Йоан.

Ще один натиск, ще один ривок — і вороги, відкинуті надвобіч, відкрили нам широку дорогу в цій битві при місячному світлі.

Саме тоді, коли ми бігом вибиралися надвір, я побачив пістолета, наставленого прямо в груди Йоана. Клацнув курок, вогняна змія вихопилася з цівки, а я опустил гостряк сокири на голову того, що стріляв, і розколов її навпіл, мов дерев'яну колоду.

— Господи, я помираю! — тихо простогнав Йоан.

Я схопив його на руки й побіг, мов божевільний привид, налякано попереду своїх людей. Вони теж бігли в безладді, переслідувані пострілами й вершниками. Тільки вперед, якомога швидше до гір! Груді мого бідолашного друга страшенно кривавились, місяць ніби палав у небі й пік мені потилицю, люди були схожі на несамовитих примар, які важко летіли поряд зі мною. Аж ось нарешті ми натрапили на стежку, що вела в гори.

Тут ми хоч-не-хоч змушені були сповільнити біг — підніматися ставало дедалі важче. Ми вибрались на пагорб, усіяний великими валунами.

— Стій! — гукнув один із нас, найстаріший. — Каміння в ряд, дітки!

За якусь хвилину каміння лежало в два ряди в бойовому порядку, схоже на мур. Коли вороги почали підніматися на пагорб, на них покотився гранітний вал. Камені спершу котилися неохоче, але поступово набирали швидкість, на бігу вдаряючись об каміння, що стирчало в траві і в кущах; ці безжальні набої виривали цілі шерехи ворогів у долині, або, кинуті зі скелі, падали всією своєю вагою на їхні зухвалі голови. З-за другого ряду валунів виткнулися рушниці, стріляючи в кожную людську постать, що з'являлася перед ними.

— Томо! — потрясаючи шаблею, сказав старий, що взяв командування на себе. — Томо! Біжи, скільки можеш, із

Йоаном, біжи щодуху вперед, постарайся відійти якомога далі від нас... ми відійдемо пізніше... все одно нам доведеться відступати, бо їх надто багато внизу, і тільки-но закінчиться велике каміння та набої, ми змушені будемо тікати.

Я скинув сіряк, загорнув у нього майже безживне тіло Йоана і швидко подався вгору по твердому кам'янистому схилу, продираючись крізь кущі, переходячи вбрід бурхливі потоки, аж поки вийшов на вершину пагорба, де на зарослій колючим терном галявині в покинутому багатті ще блимали вогники. Я поклав Йоана біля вогню, приніс сухого листя й хмизу, скільки міг підняти за один раз, і невдовзі тут знову загоготіло полум'я, здіймаючи високий стовп диму. Я нагрів сухого листя й зробив постіль, поклав на неї Йоана, розстебнув йому сорочку й заходився оглядати рану...

Це була малесенька чорно-червона дірочка під ребром, кров уже не текла з неї, але саме вона були причиною його летаргійного сну. Я припав губами до рани і з силою втягнув у себе. Рот одразу ж став повний крові. Чорна й густа кров потекла з рани, пульс почав битися повільніше, тихше й тихше, Йоан розплющив свої невидючі очі. Обличчя його дуже змарніло, здавалося, на ньому тільки шкіра та кості, а білки очей — ніби зіткані з тонесеньких червоних жилок.

— Йоане, — спитав я, — як ти себе почуваєш, друже мій?

— Як я себе почуваю? — перепитав він, гірко усміхаючись. — А як я можу себе почувати? Помираю, ось і все. А ти не хочеш примиритися з цим, друже мій? Чому? О, якби ти знав, який я буду щасливий, коли помру... я ж скоро побачу Софію...

— Ти мариш, Йоане! — лагідно сказав я.

— Ти — мов дитина! Я марю?.. Я відчуваю, як смерть холодом проникає в мене, в кожную мою жилочку, але він солодкий, цей холод, а ти кажеш, я марю. Повір, я щасливий, дуже щасливий.

Його обличчя, мов подовбаний долотом алебастр, змучене болями, було ясне й спокійне. До нього знову підступала непритомність. Голова впала на сухе листя... пульс став ще тихший і, здавалося, ніби він геть згасає.

Я безпорадно дивився на нього, неспроможний будь-що вдіяти — в ньому ані найменшої ознаки життя. Заціпенілий, я навіть не чув далеких пострілів наших бойовиків, хоча кожен постріл змушував мене підсвідомо здригатися, бо я дуже боявся за Йоана. Стоячи навколішки біля нього, підсунув йому руку під шию, підняв трохи, голова звисла з моєї руки; я дивився на нього й не казав нічого, тільки цілував його біле, мов вапно, чоло своїми губами, вимаганими кров'ю його серця. Обличчя його залишалося нерухоме, мертве; тільки білизна його дивно контрастувала з кривавими плямами від моїх поцілунків.

Різкий свист пробудив мене від забуття; постріли втихли, і я почув щораз ближчі кроки; я здогадався — то наші, вони більше не могли триматися й відступали. Невдовзі на галяві з'явився спітнілий старий ватаг, він важко дихав; перестрілка знову спалахнула, але вже ближче.

— Ну, як він? — спитав старий стомленим голосом, з острахом глянувши на Йоана.

— Помирає! — відказав я приречено.

— За нами женуться! Хлопці протримаються ще трохи... але все одно нам доведеться брати ноги на плечі.

Він теж став на коліна біля Йоана, який ніби ожив біля вогню, що з червоного став аж прикро білий.

— Що ж робити? Ми не можемо його нести далі, і тут його залишати не можна.

— Отамане! Вони вже тут! — закричав, підбігаючи, молодий гайдук, відстрілюючись на ходу. — Хлопці вже ледве тримаються!

Ми обидва підвелися, вражені.

— Стривай-но! — сказав старий, відсторонюючи мене вбік і дивлячись на Йоана, а той широко розплющив нестямні очі. — Відійди-но вбік, Томо, — додав старий, — мені треба поговорити з братом Йоаном.

Він витяг з піхов шаблю, подивився на неї, і з його старечих очей покотилися великі сльози.

— Брате Йоане! — сказав він дуже тихо. — Перехрестись.

Йоан повільно, над силу перехрестився.

Шабля свиснула в повітрі, Йоанова голова покотилася по сухому листі.

— Божевільний! — закричав я, націливши пістолет у голову старого. — Що ти наробив?

— Що я наробив? — перепитав старий, падаючи мені на груди й заходячись слізьми, мов дитина. — Що я наробив? А що треба було зробити?

Він тремтів. Його уривчасті стогони крізь плач, до якого він не звик, стрясає його так, ніби в нього в грудях клекотіли демонічні сили, — все це свідчило, що він страждає по-справжньому.

Крики втікачів були все ближче, постріли, здавалося, вже тріщать у нас біля вух.

— Гей! — крикнув молодик, що стояв біля нас. — Просніться: треба тікати!

Він швидко закидав тіло Йоана сухим листям і камінням, а голову закинув у поблиський потік. Мов задихані перелякані олені, зусебіч надбігали наші хлопці.

— Тікаймо! Тікаймо! — кричали всі, і ми із старим отаманом піддалися цій безладній втечі.

Ошалілий, спантеличений, я біг, сам не знаючи куди, аж поки переслідувачі втратили наш слід, а ми відчули себе досить безпечно, щоб зупинитись і передихнути.

Опинившись на вершині гори, ми заходилися дружно дзвяти кременями й кресалами, розклали багаття й сіли довкола нього. Ми були мертві від втоми, однак хтось мусив стояти на чатах. Одні перев'язували рани — переважно легкі, інші, отак, як були, вклалися на землі.

Я зголосився на вартового, і всі радо погодились. Старий замислено сидів, утупившись у червоний присок, який вряди-годи пострілював іскрами. Хлопці вляглися зі страхом у душі, старий стругав якусь палицю; я сам-один підвівся і, взявши спис, відійшов убік і почав ходити між кам'яними скелетами бескидів.

Ніч видалася темна й холодна, думки мої були збурунені й болісні, в мене аж голова розболілася від них, і я відчував, що потилиця вже не втримає мого бунтівливого й гарячого мозку. Думати я не міг...

Так з палаючою головою я й пильнував цілу ніч, і коли зараз згадую про неї — не можу згадати нічого, окрім того, що, отупілий і нечулий, я став здобиччю болісної млявості, котра відтоді супроводжує всі мої страждання.

Другого дня, тільки-но золотаве сонце запалало в небі, коли відпочилі вояки встали й озирали орлиними поглядами рівнину, пересвідчуючись, що погоні нема, я взяв на плече заступ і подався в долину, до того місця, де загинув Йоан. Вороги побували тут, але тіла, прикиданого листям і камінням, не помітили. При полудневій спеці я почав копати яму. Лоб і груди мої пекли нестерпно, однак жодної краплини поту не виступило на мені. Я копав так затято, ніби хотів закопати скарб. Коли яма була досить глибока, я розкидав листя та каміння, обережно, легенько підняв тіло — ніби воно могло ще щось відчувати — й поклав його в холодну вічну оселю. Потім пішов до струмка, де лежала голова мого друга. Сонце щедро розсипало свої промені по воді, вона тремтіла, мов хвилясте срібне свічадо, але на дні добре було видно вродливу юнацьку голову. Проточна вода вимила й забрала з собою кров, відтак обличчя стало геть білим, бліді щоки сріблилися, сизі, мов терен, губи стиснуті, великі очі заплющені, м'яке волосся розвівалося, купаючись у потоці. Я зачерпнув у жменю води і вмив обличчя, яке палало, мов у лихоманці. Потім ще зачерпнув води і вилив її собі на груди,

що теж горіли — вода захвилювалася й почервоніла — я нахилився над нею і припав довгим ковтком до потоку, забагреного Йоановою кров'ю; потім, опустивши обидві руки в воду, дістав голову свого друга, високо підняв її до сонця й довго та болісно дивився на неї. Я приклав її в могилі до тіла і, накривши все своїм сіряком, почав повільно й легенько, ніби боявся, щоб груддя не завдало мертвому болю, закидати могилу землею. Мені самому хотілося лягти поряд із ним і звалити на себе великий камінь, що нависав край могили, або застрелитися й покінчити із цією мізерією, що називається життям.

На далекому бескиді я побачив вартового з мушкетом, який стояв, дивлячись на хмари. Орел, тримаючи в своїх мідяних кігтях білу горличку, пролетів з гортанним криком над моєю головою, важко вимахуючи крилами, але, запримітивши мене, почав колами підніматися до хмар. Вартовий звів мушкет до чорної крапки, що ширяла в повітрі, і вистрілив. Крутячись у повітрі, орел разом із горlichкою впав у прірву.

— Помста! — пробурмотів я. — Не можна мені померти, не помстившись. Після цього я матиму час і померти, і жити, якщо захочу.

Я швидко закидав могилу, зламав зелену гілочку на дереві, кинув її на могилу і, зловісно насвистуючи крізь зуби, подався назад на пагорб.

Прийшов до багаття. Старий, поринувши в сумну задуму, сидів біля вогню, витягнувши ноги й приклавши руку до чола. Я сів поряд із ним.

— Що будемо робити? — спитав я тихо й здавлено.

— Думав я, думав, — прошепотів він, — така каша, здається, заварилася в мене в голові, що й сам дідько її не розхльобає. Вони вбили хлопця — не я ж бо його вбив, ти маєш це розуміти. Ніж залишати його напівживого в їхніх руках на муки й знущання, краще врятувати від усього. Ти не знаєш, Томо, як муки й найжорстокіші болі пробуркують до життя душу навіть помираючої людини, але хіба то життя? Чи, може, ти думаєш, що я їм забуду це... прощу сасові, який продав нас, мов Іуда Ісуса Христа? Я вже послав вивідника Ніце, сина Флоари, він уміє трохи по-циганському, до того ж, наквецяв собі обличчя сажею й одягнувся в дрантя — хай подивиться в млині, там вони ще, чи вже пішли. Якщо їх нема, то вже сьогодні ввечері ми підемо до кума-саса й вип'ємо келих-другий за його здоров'я.

До нас долинув якийсь гамір. Наші хлопці з веселим реготом вели, оточивши, Ніце, сина Флоари, а той — босий, волосся вибилося з-під кечули, лікті стирчали з сіряка, коліна блискали крізь штани, чорний і зморений, як чорт, з запалими очима, кечула сповзла набік — галасливо розказував, пересипаючи мову циганськими слівцями, що він робив у свого доброго дядька — в саса. Але підійшовши ближче до нас, він став серйозний, очі його жорстко зблиснули. За блазенською маскою приховувалась душа, сповнена ненависті й помсти — дурнуватий вираз на обличчі, хитрувата усмішка прикривали справжній стан його душі. Хлопці відійшли від нас, а він, підступивши ближче, півголосом розповів про все.

Старий звелів хлопцям спати цілий день, бо вночі буде робота.

Ніце назбирав у траві листочків отруйного латука, заліпив їх у великі грудки мамалиги й поклав собі в тайстру.

Давно вже смеркло, хлопці спали — тільки я все мовчки ходив, голова моя розвалювалася від незнаної тривоги, а в душі зяяла жорстока, нечувана порожнеча. Що в мене ще залишалося на землі? Був у мене тільки він — і він пішов від мене. Аби я мав брата і той помер, хто знає, чи переживав би я дужче. Небо затягли попелясті хмари, волохаті й швидкі, вони летіли в нічному теплому повітрі, червонокрилий місяць контрастував з ними. Хлопці вставали й потягувалися зі сну; їхні сизі списи вилискували при місяці, високі шапки витанцьовували в темряві відважно й зловісно.

— Ходімо, дітки! — сказав старий ватаг. — Сьогодні в нас буде чудова вечерея: попробуємо мельника!

Я здригнувся, почувши ці слова, одначе не спромігся стримати радість.

Ніце йшов попереду, ведучи нас темними гірськими пляями. Ступав він легко й нечутно, мов пантера, жоден камінчик не ворухнувся під його ногою. Гори відкидали на сусідні схили тіні, небо переганяло хмари, а в скелях — покалічених кам'яних скелетах — свистів вітер. Час од часу зривався якийсь камінь, не втримавшись на скелі, і з гуркотом летів униз.

Ми спустилися до млина. Млин був зачинений, а пес, спущений із ланцюга, завивав на місяць. Його ліниве завивання лінуло далеко в нічному повітрі.

Ніце подав знак, ми всі припали до землі, а він сам тихенько пішов уперед і здалеку кинув собаці грудку мамалиги. Той схопив її на льоту й жадібно проковтнув, невдовзі латук почав діяти, і пес покотився, жалібно стогнучи, по піщаному березі річки. Ніце махнув нам, і ми пішли вперед. Живіт у пса роздувся, мов барабан, він страшенно мучився. Хтось із хлопців пожалів його й прикінчив списом.

Ми підійшли до млина. Постукали в двері й почули переляканий голос мельника:

— Хто там?

— Це я, пане, — відповів Ніце по-циганськи.

— Що ти хочеш, зараз же ніч? — спитав мельник.

— Я приніс погану звістку, пане: ідуть горяни... я щойно бачив їх і прибіг сказати, що тобі треба тікати...

Ми почули, як сас піднявся сходами, важко покашлюючи, нарешті відсунув засув. Тільки-но двері відчинилися, Ніце схопив його за горлянку так, що сас ледь не знепритомнів. Він випустив із рук ліхтар та ключ, очі його вибалушилися, обличчя почервоніло.

Ніце неодмінно задушив би його, коли б старий не зупинив. Він звелів запхнути мельникові в рот кляп і зв'язати. Усе було зроблено швидко й мовчки, сас не встиг навіть скрикнути. Очі старого ватага спалахнули жорстоким вогнем і страхітливо забігали в орбітах. Він став схожий на блілого старого демона смерті. Ще через хвилину були зв'язані сонні наймити й дружина мельника.

— Пускайте колеса! — крикнув старий.

Колеса почали крутитися, млинові жорна з важким скрипом заходилися перемелювати самих себе. У страшному скреготі голих каменів, у свистячому шумі коліс, які спінювали воду, у скрипі млина, що, розгойдуючись, тріщав усіма суглобами, тонули

слабкі й глухі крики зв'язаних. Кілька хлопців вискочили на дах млина й почали рубати його сокирами, скидаючи великими шматками гонт у воду. Гонт спершу пірнав, а потім виринав, мов душі потопельників. У кутку на підлозі стояла бочка смоли, її розлили по всій підлозі. Потім привели полоняників і міцно прив'язали до товстих балок, які стирчали із спустошеного млина, мов кості скелета. Старий звелів витягти кляп із рота зрадника.

— Навіщо ти нас продав? — холодно й жорстоко спитав ватаг, дивлячись, мов мармуровий демон, в очі мельника.

Сас онімів від страху. Він не міг вимовити ані слова... ні пощади, ні ненависті... щелепи його зімкнулися й тремтіли, очі бігали, мов у божевільного, язик затинався, неспроможний вимовити ані звука. Жах скував його. Жінка гірко плакала, наші хлопці благально й щиро дивились на розлюченого демона помсти.

— Розв'яжіть усіх, крім мельника, і на берег, а він залишиться тут!

Наказ одразу виконали.

Ми теж зійшли на берег.

— Хто нас видав? — суворо спитав старий жінку.

— Він! — сказала жінка зі стогоном. — Чоловік мій... Казала ж я йому, щоб він не встрявав у ці діла. Та ж ні... не послухав. Угорці дали йому двісті золотих, і за них він продав вас.

— Жінко, — сказав старий ватаг, — ми не маємо нічого ні до тебе, ні до вас, хлопці, — звернувся він до наймитів. — Розв'яжіть жінку, хай вона візьме гроші і що хоче в млині.

— Гей, зарядіть рушниці та давайте розстріляємо цих сасів! — сказав Ніце, усміхаючись.

— Холостими! — прошепотіли ми один до одного.

Наймитів розв'язали.

— Тікайте! — звелів їм Ніце. — Хлопці, вогонь! — крикнув він до своїх.

Наймити побігли, тільки п'ятами замиготіли — рушниці гримнули, але оскільки були заряджені холостими патронами, то лиш примножили страх у втікачів. Жінка вийшла з вузликом із млина й пішла, плачучи.

Мельник, прив'язаний до балок млина, почав стогнати.

Старий ватаг скрутив солом'яне перевесло, вмочив його у смолу і, запаливши, кинув у млин. В одну мить підлога, просякнута смолою, загорілася, мельник розпачливо закричав, його крик пересилив рокіт коліс і гуркіт жорен. Старий ватаг дико засміявся — сатанинський намір здійснився. Схопивши сокиру, старий перерубав мотузку, яка тримала млин біля берега. Млин гойднувся й поплав, палаючи, по воді.

— Вогнем і водою! — люто вигукнув старий. Він вискочив на камінь і підняв кулака до неба: — Якщо я вчинив зло, то хай гріх упаде на мою душу!

Жахливе видовище! Ревіли колеса, скреготіли млинові камені, охоплений полум'ям млин тріщав, дико кричав мельник у своїй вогняній могилі. Весь млин був схожий на старого хворого вогняного дракона, який із ревом рвав своїми могутніми крилами почервонілі від вогню хвилі. Млин плив швидко, гнаний колесами і підхоплений течією

річки. Прибережні діброви освітлювалися там, де пропливав палаючий палац, і дивилися своїми лісовими очима на це видовище... Сірі хмари на небі порожевіли від вогню, важкий щільний дим тягнувся вслід за відпливаючим млином і забивав подих.

— Ось і все, дітки! — сказав старий, важко зітхнув і зійшов з каменя, на якому досі стояв. — Вертаймося в гори!

Я ніколи не забуду цього неповторного у своєму роді видовища...

А тим часом утиски угорців стали нестерпні. Найменшої підозри було досить, щоб будь-кого повісити або розстріляти. Смерть стала нормальним станом життя, а життя — винятком. Вороги по-варварськи спустошували румунські села, без жалю вбивали жінок і дітей, ніби намагалися перевершити один одного в жорстокості та люті. Тож цілком природно, що румуни, вимушені мститися, вимагали зуб за зуб, око за око. Угорці робили не революцію, а займалися розбоєм, простіше кажучи — грабунками, і ці грабунки непростимі тим більше, що спрямовані вони були проти гнобленої нації, нації парії — супроти румунів. Тим-то люди й змушені були ставати за себе! Зуб за зуб, око за око! Це був девіз пікінерів — і вони відміряли тією мірою, якою міряли і їм. Румуни не грабували, вони вбивали. Людей рахували не по рангах, а по головах, бо коса не знає різниці між кучерявою головою чорного магната й між собачою головою гонведа. Цей народ став жорстоким, коли струснув свої залізні ланцюги — жорстокий, мов лозина господня. А хіба не всі народи такі? Вони лагідні й милостиві в мирний час, у них добродушна вдача й щирі очі, вони схиляються під важким тягарем життя. Але подивіться на них у революцію! Ви побачите глибини цієї страшної душі, котрі приховувалися під маскою добродушності, побачите, як вивергаються невідомі досі прокляття минулому, побачите, як летять кайдани з їхніх рук у морди їхніх бездушних гнобителів. І бояться тоді бездушні визискувачі, і віддають усеньке своє майно, аби лиш вирятувати своє життя. Але простолюдин не хоче майна, марно його обсипати золотом, марно одягати його в шовки. Хліб, відібраний від рота його дитини, переважить золото; його гіркі сльози і кривавий піт перетягне всі перли Сходу; тому він не хоче ні золота, ні твоїх перлів, він хоче твоє життя! І хто ризикне назвати його несправедливим і злим? Чи є в природі закон, який не виправдає його? Чи є в природі закон, який не виправдає тебе, якщо ти вбив того, хто впродовж століть батожив твоїх батька-матір, хто спалив у вогні твоїх прадідів, хто наповнює криниці й річки тілами твоїх дітей? Закони, які становлять основу моральності, навіть спрямовують тебе, вимагають від тебе робити саме так, як ти вчинив, бо тільки так може бути відновлена рівновага і справедливість на землі. Але добродушність просить: не убий. Ніхто не зобов'язаний бути добродушним, але кожен повинен бути справедливим — і якщо вирок цього права не знаходить жертви, ти сам маєш принести себе в жертву йому. Убита людина — непрочитана думка; спалене місто — перегорнута сторінка. Це кодекс закону революціонерів і скрижалі божої справедливості!

(Далі з рукопису Томи вирвано дуже багато сторінок. Чи він сам визнав за краще зняти їх, чи чиясь чужа рука, кому він довірив свою сповідь, мала нескромність вирвати їх і присвоїти... Та хоч би там як, а нам досить прикро, що ми неспроможні довести до

відома публіки зміст тих сторінок; що ж, вдовольнімося тим, що залишилося):

... що я застав його вдома. Та й що він міг відповісти? Тим більше, що рішення давно прийняте, а я мав намір виконати його, навіть якби до мене не дійшла ця звістка. Дід Терінте наполягав ось на чому: я маю прийти до нього в село й стати священиком. Про згоду єпископа на висвячення можна не турбуватися. Революція закінчилася, і я не бачив підстав відмовлятися від сану священика, тільки душа моя не могла терпіти ряси. Невдовзі очікувалося відновлення миру, але ми, гвардія Карпат, ще не перестали існувати.

Одного дня дід Терінте послав мене принести води з криниці, яка була недалеко. Стояв ясний теплий день, довкруг зеленіли кодри. І тоді мене охопила неймовірна туга по мандрах. Я прийшов до криниці, довго дивився у воду на її дні, потім упустив туди глека, а сам подався в гори.

Село наше теж було спалене, пустельне, і тільки сільські собаки то сям, то там вили від голоду та білили подекуди скелети мертвої худоби.

Я прийшов до своєї хижки. Кинувся в обійми старенькому татові, який вважав, що я загинув. Довго ми стояли отак, обнявшись, обоє — батько й син, очі мого старенького тата виповнилися слізьми, він не сказав ні слова, тільки гладив мене по голові й по чолу та цілував, плачучи мовчки від радості. День і піч я розповідав йому про все, а він ніяк не міг удовольнитися почутим... Коли я спитав його, як йому велося в буремний час, він, хитро усміхнувшись, кивнув мені на косу, що висіла на кілку.

— Робив і я, що міг, тільки старий уже став! Немає сили в руках! — сказав він бадьоро.

— Гай-гай, якби я зараз був такий, як ти... але я старий, і тут нічого не вдієш.

І він щасливим поглядом зміряв мене від голови до п'ят, ніби не міг повірити, що це я, а не хтось інший.

Прийшла й Фініца. Вона була заручена з одним ставним вродливим парубком. Я заговорив про весілля, і вона зайшлася рум'янцем аж по самі вуха. Але... я знав, що це їй приємно.

У країні запанував цілковитий мир. Фініца одружилася, я був на весіллі старшим дружбою — врешті, був я собі вдома та й був, аж ось одного дня помер тато. Я поховав його поряд з матір'ю, поставив в узголів'ї дерев'яного хреста, увінчав його вінком із васильків. Фініца, бідолашна молодиця, витерла сльози фартухом і пообіцяла, що приносить квіти на їхні могили, а на свята ставитиме по свічці за упокій їхніх душ.

Сум поселився в моєму серці, сум і порожнеча.

Поесіс

Я поїхав у Клуж. Почекав, поки смеркне, щоб піти до її хати й побачити, що сталося з дівчиною. Мені спало на думку вибачити їй усе і, якщо в неї залишилася ще хоч іскра кохання до мене, забрати її з собою, зробити її своєю дружиною. Серце моє було

переповнене любов'ю, і я, мов потопаючий, ладен був ухопитися за соломинку.

Ніч видалася дощовою, чорні хмари мчали по небу, і в їхніх розривах вряди-годи прозирав місяць. Я прихопив із собою маленького ліхтаря, вийшов надвір і поплентався під плюскіт та шум дрібненького дощу по вулицях, вибрався за місто й почалапав через поле, залите водою, хлюпаючи ногами по калюжах, у яких тонула зелена трава. Стояла така темінь, що це видно було витягнутої руки. Я підійшов до її будинку, засвітив ліхтаря перед дверима, хотів постукати в двері, але побачив, що замок опечатаний. Що це може бути? Мабуть, як і кожна жінка, що захрясла на стежці пороку, вона заплуталася в боргах і змушена була відкупитися своїм майном: помешканням. Мені до того байдуже — мені треба ввійти в хату й ще раз пережити щасливі хвилини свого життя. Я зірвав печатку з замка, вирвав і сам замок.

Зайшов усередину — у її кімнату. Все тут було так само, як і останнього дня мого кохання. Піаніно стояло відкрите, біля нього стілець, перед каміном крісло старого з високою спинкою. Зліва під стіною — біле чисте ліжко Поесіс.

Я поставив ліхтаря на стіл і побачив конверт із сургучевою печаткою. Взяв його. Він був заадресований мені ніжним її почерком. Я швидко розкрив його й прочитав. Лист був написаний тремтливою рукою, подекуди чорнильні рядки розпливлися від сліз, які падали на папір. Наводжу його так, як він був написаний:

"Любий мій, любий і коханий!

Ти вирішив, що я зрадила тобі, що я зрадниця й розпутна, і пішов світ за очі. Так, я була злочинниця, любий мій, злочинниця, як і Марія Магдалена. Томо, я не прошу твого кохання, бо коли ти читатимеш ці рядки, ти не зможеш любити похоронений прах і мертві очі божевільної дівчини — збожеволілої від любові до тебе і вбитої любов'ю, до якої її вимусила природа — любов'ю до свого батька. Батько хворів — я не могла заробити нічого. Що я могла вдіяти? Жебрати — соромно. Я продала себе. Відтак заробила багато грошей, навіть надто багато, бо тато помер. Описати тобі, що я відчувала, похоронивши його? Скільки разів я думала піти до тебе, обняти твої ноги — і просити тебе, благати в тебе прощення. Ти міг би зробити із мене свою рабину, бо я любила тебе, я люблю тебе! Я була в Йоана. Молила його потурбуватись про тебе, віддала йому всі гроші свої, які мала, але взяла з нього клятву, що він не згадуватиме мене при тобі. Перш ніж піти, він прийшов до мене й розповів про твій стан, але я послала його назад, бо знала, що перша думка, яка спаде тобі в голову — накласти на себе руки. Я знала, що ти мене любиш так само, як я тебе. Одного дня ти зник. Навіщо тепер мені було продаватися, коли тато помер, а ти пішов? Я написала заповіт, яким заповіла тобі цей будинок... потім запалила вогонь у каміні, зачинила двері, зачинила й віконниці, бо мені здався дуже гарним намір померти такою смертю, яку вибрав для себе ти. У задущливій кімнаті я пишу тобі оцей лист. Потім сяду до піаніно й почну грати ніжний м'який вальс, який я грала, коли твоя чорночуба геніальна голова лежала в мене на колінах. О, якби я могла погладити це мармурове чоло — але я не можу навіть сподіватися. Ти мені вибачиш? Аби ж то ми були тільки вдвох на світі — ти і я... як би ми любили одне одного — ти і я. Ми перейшли б через усі зелені кодри, аж поки

й померли б у обіймах одне в одного для того, щоб уже на тому світі могли йти, взявшись за руки, два янголи по небесних зорях. Прощай, мій хлопче! Я люблю тебе! Думай про мене, а я, хоч би де була, думатиму про тебе і тільки про тебе. Не відштовхуй мене — дозволь мені бути твоєю...

Твоя Поесіс".

Я читав і перечитував її слова, а потім зайшовся невтримним плачем, мов дитина, змиваючи її рядки сльозами, стираючи гарячими, мов жар, губами.

— Поесіс! — кричав я, притискуючи повітря кімнати до своїх грудей. — Поесіс, вибач мені!

Я сів у крісло біля піаніно, в якому вона померла, натиснув на клавіші, по яких бігали її ніжні, красиві пальці, і біль мій ставав дедалі солодший, глибший, чистіший. Може, чиста її душа ніжно торкнулася мого чола. Може, вона, уже вся повітряна, торкнулася мого волосся, поцілувала мене в чоло. Я довго ходив по кімнаті, а в голові моїй роїлися думки — то ніжні, то гіркі. Потім, роздягнувшись, я ліг на її біле ліжко. Вона спала зі мною — мої гарячі губи на її білому чолі — і не було нічого. Марні обійми, марна ласка — і нема нічого. Я впивався нігтями в подушку, аж поки сон змилювався наді мною, і стомлений мозок мій заснув.

Я міг би залишитися в її хатині, яка тепер належала мені — я міг би провести тут усе своє життя, читаючи й перечитуючи в нападі божевілля це послання, написане її рукою, мріяти про неї все своє життя — уявляти, як вона ходить по хаті, як усміхається квітам на вікні, як не спить за шиттям чи плетінням для моєї дитини. Я міг би придумати собі ілюзорне щастя, ілюзорну родину, ідеальну жінку — одне слово, міг би збожеволіти. Але навіщо? І потім, хоч би як довго тривало божевілля — все одно до кожного приходить мить просвітління, і найперша думка такої миті — вкоротити собі віку — це мить відчаю, скептицизму, розчарування. Тому я й пішов світ за очі... В цьому листі було всеньке моє життя.

1868-1869